

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВСП «КОВЕЛЬСЬКИЙ ПРОМИСЛОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ ФАХОВИЙ КОЛЕДЖ»
ЛУЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТНЬО
ПРОФЕСІЙНОГО РІВНЯ ФАХОВИЙ МОЛОДШИЙ
БАКАЛАВР УСІХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ**

Ковель - 2022

УДК _____()

Затверджено до видання методичною радою ВСП «КПЕФК Луцького НТУ»,

протокол № _ від «_» _____ 2022 року.

Голова методичної ради ВСП «КПЕФК Луцького НТУ» _____ І. М. Ілюшик

Розглянуто і схвалено на засіданні циклової методичної комісії гуманітарних та соціально-економічних дисциплін ВСП «Ковельський промислово-економічний фаховий коледж Луцького НТУ» протокол № _ від «_» _____ 2022 року.

Голова циклової методичної комісії гуманітарних та соціально-економічних дисциплін _____ Н.Т. Байчук

Електронна копія друкованого видання передана до книжкового фонду бібліотеки ВСП «Ковельського промислово-економічного фахового коледжу Луцького НТУ»

Завідувачка бібліотеки _____ Н.М.Телючик

Укладач: _____ В.І. Пиц, кандидат економічних наук, викладач ВСП «КПЕФК Луцького НТУ»

Рецензент _____ П.М. Семянчук, кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії, ХНУ

Відповідальний
за випуск _____ Л.В. Прокопчук, методист ВСП «КПЕФК Луцького НТУ»

Економічна теорія [Текст]: конспект лекцій для здобувачів освітньо-професійного рівня фаховий молодший бакалавр усіх спеціальностей/уклад. В.І. Пиц. – Ковель: ВСП «КПЕФК Луцького НТУ», 2022. – 124 с.

Видання направлене на формування у студентів сучасного економічного мислення, системи спеціальних знань та практичних навичок у галузі економіки, проблем організації та функціонування економіки. У конспекті лекцій розглянуто комплекс питань з економічної теорії, які передбачені для вивчення згідно освітньо-професійної програми підготовки молодших бакалаврів.

Призначене для здобувачів освітньо-професійного рівня фаховий молодший бакалавр денної форми навчання.

(с) В.І. Пиц, 2022

Зміст

Розділ 1. Економічна теорія: предмет, методи, функції.	
1. <i>Предмет, методи і функції економічної теорії</i>	5.
2. <i>Економічні потреби і виробничі можливості суспільства. Економічні інтереси</i>	10
Розділ 2. Економічна система суспільства.	
3. <i>Економічна система суспільства</i>	15
4. <i>Відносини власності</i>	19
5. <i>Форми організації суспільного виробництва</i>	23
Розділ 3. Розподіл і формування доходів населення в умовах змішаної економіки.	
6. <i>Первинний розподіл факторних доходів</i>	27
7. <i>Перерозподіл доходів</i>	30
Розділ 4. Підприємництво і підприємство.	
8. <i>Економічний зміст, функції, моделі і форми підприємництва</i>	36
9. <i>Підприємство в умовах ринкового господарювання</i>	41
10. <i>Витрати виробництва і доходи підприємства</i>	45
Розділ 5. Теорія грошей і грошового обігу.	
11. <i>Економічна природа, суть і основні теорії грошей</i>	49
Розділ 6. Ринок, його суть, структура і функції.	
12. <i>Ринок: суть, функції і об'єкти ринкових відносин</i>	56
13. <i>Поняття структури ринку і об'єкти ринкових відносин</i>	61
14. <i>Конкуренція і монополія</i>	65
Розділ 7. Ринок капіталів.	
15. <i>Ринок капіталу та його складові</i>	71
16. <i>Ринок цінних паперів, його суть і функції</i>	74
17. <i>Фінансово-кредитна система</i>	77
Розділ 8. Ринок праці.	
18. <i>Ринок праці та заробітна плата</i>	82
Розділ 9. Ринок природних ресурсів.	
19. <i>Ринок природних ресурсів і рента</i>	86
Розділ 10. Податкова система	
20. <i>Система оподаткування. Крива Лаффера</i>	90
Розділ 11. Основи теорії відтворення	
21. <i>Суть та форми суспільного продукту в процесі відтворення</i>	102
22. <i>Економічні цикли і економічні кризи</i>	107
23. <i>Економічне зростання</i>	112
Розділ 12. Світове господарство. Форми міжнародних економічних відносин	
24. <i>Світове господарство</i>	115
25. <i>Форми міжнародних економічних відносин</i>	119

ПЕРЕДМОВА

Щоб нормально існувати, людина повинна мати їжу, чисту воду, одяг, взуття, житло, меблі, транспортні засоби, комунікації, машини та механізми, побутові прилади, видовища, інформацію, захист від голоду та хвороб і безліч інших речових і неречових життєвих благ, які створюються в економіці.

Однак це не єдине розуміння економіки. Поняття “економіка” застосовується не лише для позначення сфери створення та використання життєвих благ, а й для визначення сукупності відносин між людьми у виробництві, розподілі, обміні та споживанні життєвих благ, тобто сукупності економічних відносин, а також як назва науки, що досліджує економічне життя людей.

Економіка як господарська сфера має складну структуру. Це, насамперед, національна економіка, або народне господарство, що поділяється на галузі, види виробництва та територіальні господарські комплекси. Окремі, відносно самостійні територіальні частини національної економіки можна трактувати економікою регіону, або регіональною економікою. Первинною ланкою економіки є підприємства (фірми), де й створюються усі життєві блага. Підприємства, у залежності від виду життєвих благ, які вони виробляють, чи місця виробництва групуються у галузі та територіальні комплекси тощо. Національні економіки, що поєднуються взаємними господарськими зв'язками, утворюють глобальну, або світову економіку.

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ: ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ, ФУНКЦІЇ.

Тема 1. Предмет, методи і функції економічної теорії.

1. *Предмет економічної теорії. Виникнення і еволюція економічної теорії.*
2. *Об'єкт вивчення економічної теорії. Основні фундаментальні питання економіки.*
3. *Метод і функції економічної теорії.*
4. *Економічні закони і категорії та їх класифікація.*

1. Предмет економічної теорії. Виникнення і еволюція економічної теорії.

Економічна теорія – це наука, яка досліджує поведінку людей в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ в умовах, обмежених виробничих ресурсів і необмежених потреб. Центальною проблемою політекономії є проблема вивчення ефективності використання рідкісних ресурсів. В курсі політекономії акцент також робиться на вивченні економічних відносин, тобто відносин, які складаються між людьми в процесі виробництва розподілу, обміну і споживання матеріальних благ.

Таким чином, економічна теорія – це наука про види діяльності пов'язані з обміном і грошовими угодами між людьми, про використання людьми рідкісних природних ресурсів.

Економічна теорія як наука пройшла декілька етапів, які її визначили. Вона виникла в XVII ст. (1615р.). В той час це була наука про багатство суспільства, його джерела і способи зростання.

Школи, які визначали та вивчали економічну теорію:

- Меркантилізм.
- Фізіократизм.
- Класична політична економія.
- Марксистська економічна теорія.
- Неокласичний напрям.
- Неолібералізм і кейнсіанство.

Меркантилісти стверджували, що багатство – це гроші (золото). Первинним видом економічної діяльності вони вважали торгівлю, яка у той час приносила великі доходи у формі грошей. Тому джерелом багатства вони вважали зовнішню торгівлю, тобто сферу обігу. Меркантилісти радили державі розширяти зовнішню торгівлю, нагромаджувати багатство у вигляді грошей (золота). Представниками меркантилізму були А. Монкрет'єн, П. Буагільбер.

В XVII ст. з'явилися критики меркантилізму (Ф. Кене, А. Н. Ж. Тюрго), які відзначили, що під час торгової угоди не виникає багатство і первісним джерелом багатства є не сфера обігу, а сфера виробництва. Пріоритет вони віддавали сільському господарству, джерелом багатства вважали працю робітників, які були зайняті в сільському господарстві. Цих економістів називали фізіократами.

Обмеженість фізіократів пододала класична політекономія, представниками якої були В. Петті, А. Сміт, Д. Рикардо. В основі поглядів на багатство була створена представниками класичної політекономії – “теорія трудової вартості”. Вони встановили, що суспільне багатство створюється в сфері матеріального виробництва. Джерелом багатства є праця людей.

В 30р. XIX ст. почався розпад класичної політекономії, який розмежувався на кілька напрямків. Одним з них стала марксистська політекономія, основоположниками якої були К. Маркс та Ф. Енгельс. Вони далі розвивали теорію трудової вартості, але при цьому зробили висновок про те, що ринкова економіка не здатна для саморозвитку, має антагоністичні суверенності, які призведуть її до гибелі і заміни комуністичним ладом.

В середині XIX ст. сформувалися нові напрями економічної теорії, які стали основами сучасної економічної науки. Вони розглядали ринкове господарство на інших принципах дослідження, ввели своє розуміння вартості і прибутку, це неокласичний напрям. Він багато в чому відмовився від трудової теорії вартості поєднавши її з іншими теоріями, а саме теорією трьох факторів: 1) виробництва, 2) теорії граничної корисності, 3) теорії граничної продуктивності. Ринкову економіку представники неокласичного напрямку розглядали як основу економічного прогресу. Доводили високу ефективність, ринкового конкурентного механізму, заперечували необхідність державного втручання в економічне життя.

Вчені неокласичного напрямку знайшли своє продовження в економічному лібералізмі, який заперечує необхідність державного втручання в економіку. Інший сучасний напрям економічної теорії економічний дережізм, який доводить необхідність державного втручання в економіку. Таким чином на основі першого виникло економічне вчення неолібералізм, а на основі другого – кейнсіанство. Неолібералізм пов’язує розвиток ринкової економіки з вільним підприємством і обмеженим втручанням держави в економіку. Основоположником кейнсіанства став великий англійський економіст Дж. Кейнс, який обґрунтував необхідність зростання державного впливу на економічне життя для досягнення рівноваги ринкової економіки. Неоліберальні й кейнсіанські моделі економічного розвитку однаково успішно застосовуються і сьогодні для вдосконалення ринкової економіки.

2. Об’єкт вивчення економічної теорії. Основні фундаментальні питання економіки.

Об’єктом вивчення економічної теорії є суспільне виробництво, яке направлене на виробництво матеріальних благ і послуг. Сукупність різноманітним матеріальних благ і послуг складає сукупний продукт суспільства. Саме суспільний продукт і є результатом виробництва, яке складається з трьох основних етапів: 1) матеріального виробництва, 2) нематеріального виробництва, 3) сфери послуг. Сфера послуг входить до складу як матеріального, так і нематеріального виробництва.

Матеріальне виробництво включає в себе виробничі галузі, тобто галузі, підприємства яких виробляють матеріальні блага – це промисловість, сільське господарство, будівництво, а також послуги матеріального виробництва

(транспорт, торгівлю, комунальні обслуговування, побутове обслуговування).

В галузях **нематеріального виробництва** створюються особливі нематеріальні блага, а також надаються нематеріальні послуги. Це охорона здоров'я, освіти, наука культура тощо.

Суб'єктами сучасної економіки є робітник, який працює по найму, домогосподарство, підприємець, фермер, власник цінних паперів, підприємство або фірма як юридична особа, міністерства і сама держава.

Будь-яке суспільство перш за все вирішує основні фундаментальні питання економіки:

1. **Що повинно вироблятися?** Тобто які товари і послуги повинні вироблятися і в якій кількості.
2. **Як буде вироблятися?** Тобто чим, за допомогою яких ресурсів і за якою технологією.
3. **Для кого виробляються товари?** Тобто хто повинен володіти ними і отримувати від них користь.
4. **Як зможе система адаптуватися до змін?**

Макроекономічний рівень вивчає всю економіку як єдине ціле і виділяє такі сфери – це державний сектор, приватний сектор і домашнє господарство.

Мікроекономічний рівень вивчає конкретні економічні одиниці, а саме фірми, підприємства. Мікроекономіку цікавить обсяг виробництва окремої фірми, ціна продукції доходи і витрати фірми та інші.

3. Метод і функції економічної теорії

Як і люба наука економічна теорія має свій метод дослідження. **Метод** – це є система регулятивних принципів практичної або пізнавальної теоретичної діяльності.

Економічна теорія вміщує такі методи:

1. Метод наукової абстракції – **відмова від поверхневих, несуттєвих сторін явища, з метою розкриття суттєвих загальних зв'язків. Цей метод передбачає необхідність розгляду тих, чи інших економічних явищ під певним кутом зору.**
2. Метод аналізу і синтезу. Метод аналізу – **розкладання системи економічних відносин на окремі елементи, з метою їх глибокого та детального вивчення. Метод синтезу – органічне з'єднання окремих елементів економічних відносин в єдине ціле.**
3. Метод індукції і дедукції. Метод індукції – **спосіб вивчення окремих фактів, які дозволяють встановити їм загальні риси або властивості. Метод дедукції означає розповсюдження загальних визначень на окремі факти.**
4. Метод логічного і історичного. Метод логічного і історичного дослідження економічних явищ і процесів в історичному аспекті.

Економічна теорія, як суспільна наука, виконує наступні функції:

1. **Відображає існуючі економічні явища і економічні процеси, і визначає як вони співвідносяться (теоретична функція).**
2. **Розвиває свій особливий метод, який відповідає особливостям економічних процесів (методична функція).**

3. Пізнає реальну економічну дійсність для того, щоб відкрити людям способи використання економічних законів (**практична функція**).
4. Вміння передбачити шляхи розвитку економіки (**прогностична функція**).
5. Надає здібності наукового мислення (**виховна функція**).

Сучасну економічну теорію ділять на позитивну і нормативну. **Позитивна** – шукає об'єктивні або наукові пояснення функціонування економіки. **Нормативна** – передбачає механізм дії, який застосований на об'єктивних особистих судженнях, тобто вона має справу з тим, як повинно бути.

4. Економічні закони і категорії та їх класифікація.

Економічна система ґрунтується на певних закономірностях, що визначають її розвиток. Економічні процеси управляються економічними законами, законами суспільних дій людей. Економічні закони відображають рух економічних відносин, внутрішній зв'язок економічних явищ і процесів причин їх дії і залежності між ними.

Економічні закони – це об'єктивно стійкі, причинно-наслідкові зв'язки в розвитку економічних відносин. Як і будь-який закон економічний закон відображає такий зв'язок двох явищ, коли при наявності одного обов'язково відбуваються інші. Економічний закон відображає об'єктивно необхідний суттєвий зв'язок економічних явищ, який постійно повторюється. Економічні закони мають об'єктивний характер, тобто не залежать від волі і свідомості людини. Водночас економічні закони – це закони економічної діяльності людей і поза цієї діяльності вони не існують. Наявність економічних законів зовсім не означає, що в суспільстві немає місця економічній випадковості. Закони проявляються зовсім не в кожному окремому явищі, а у вигляді пануючих тенденцій економічного розвитку. Економічні закони не вічні.

Сучасна економічна теорія розрізняє загальні і специфічні економічні закони. Загальні характерні для всіх економічних систем (закон зростання, продуктивності праці, закон економії часу, основний економічний закон, закон відповідності виробничих відносин рівню і розвитку продуктивних сил).

Наявність загальних законів, які відображають поступальність економічного розвитку з'єднує економічну історію людства в єдине ціле. Таким чином, економічні закони управляють економічною діяльністю людей управляють стихійно і об'єктивно. Економічні закони, які відображають рух економічних відносин збуджують економічні потреби, ті в свою чергу приводять у дію економічні інтереси, а останні стають спонукальним мотивом господарської діяльності людей.

Економічні закони ⇒ Економічні потреби ⇒ Економічні інтереси ⇒ Господарська діяльність

Економічні категорії – це наукові теоретичні поняття, що відображають існуючі відносини.

Категорії – це своєрідне ім'я, яким наука називає той чи інший процес або явище, але за кожним таким поняттям стоять реальні відносини, реальні процеси і реальні явища.

Економічна наука вивела велику кількість економічних категорій, а саме: товар, вартість, ціна, попит, пропозиція, праця, прибуток та багато інших.

Питання для самоконтролю

1. Що таке економіка та яка її структура?
2. Який зв'язок між виробництвом, розподілом, обміном і споживанням як сферами економіки?
3. Яку загальну особливість мають усі економічні ресурси?
4. Дайте визначення предмету економічної теорії (політичної економії), вкажіть на його позитивну і нормативну сторони. Які методи і прийоми застосовує економічна теорія (політична економія) для дослідження свого предмета?
5. Що таке економічні категорії, закони і принципи? Вкажіть, які види категорій і законів виділяє економічна теорія. Чим економічні закони відрізняються від економічних принципів?

Тема 2. Економічні потреби і виробничі можливості суспільства. Економічні інтереси.

1. *Поняття і види потреб людей. Потреби і економічні інтереси.*
2. *Виробничі ресурси і фактори виробництва. Обмеженість ресурсів і межі виробничих можливостей. Крива виробничих можливостей.*
3. *Виробництво і НТП.*
4. *Людина як суб'єкт і кінцева мета виробництва.*

1. Поняття і види потреб людей. Потреби і економічні інтереси.

В реальному житті економічні відносини проявляються у формі економічних потреб і економічних інтересів. Економічні потреби відображають об'єктивну необхідність в матеріальних і духовних благах для забезпечення життєдіяльності людини і суспільства. **Потреба** – це бажання людей придбати і використати товари і послуги, котрі приносять їм користь.

Рівень і обсяг потреб залежить від рівня розвитку економічної системи від зрілості економічних відносин суспільного виробництва. Саме виробництво, створюючи конкретні види духовних благ, породжує конкретні потреби в них, з іншого боку – бажання задовольняти свої потреби спонукає людину до виробництва. Економічні потреби виступають спонукальним мотивом виробництва, тобто потреба є передумовою виробництва.

Існує різноманітність потреб, які можна систематизувати та класифікувати за їх суб'єктами і формами задоволення. За суб'єктами потреби поділяють на індивідуальні особисті, колективні і суспільні. За формами задоволення потреби поділяють на матеріальні, фізіологічні, виробничі, соціальні, духовні тощо. Найголовніша характеристика потреб – це їх безмежність і невтомність. Потреби невтомні в тому, що їх не можливо задовольнити всі одразу, а безмежні тому, що з'являються все нові і нові потреби. Потреби мають властивість змінюватись і в процесі задоволення виникають нові, цей процес нескінченний і саме розвиток виробництва породжує закон зростання потреб. Цим і визначається роль потреб у виробництві. Усвідомлення людьми своїх потреб породжує економічні інтереси.

Інтерес – це економічна категорія яка відображає наші потреби. Саме економічні інтереси є найбільш видимим проявом економічних відносин. Економічна теорія виділяє три види економічних інтересів, а саме загальні або суспільні, колективні і особисті. Загальні інтереси полягають у задоволенні всіх суспільних потреб. Колективні – у задоволенні потреб груп людей, об'єднаних у виробничому процесі. Особисті – у задоволенні матеріальних і духовних потреб окремої людини. Таким чином економічні відносини породжують економічні потреби, а усвідомлення потреб формує економічні інтереси. Необхідність реалізації економічних інтересів об'єктивно штовхає людей до виробничої діяльності. Економічні інтереси – це стимули економічної діяльності. Найбільш дійовим стимулом економічної діяльності є особистий інтерес, який існує в сукупності з колективним і загальним, тому що виробництво завжди носить суспільний характер.

2. Виробничі ресурси і фактори виробництва. Обмеженість ресурсів і межі виробничих можливостей. Крива виробничих можливостей.

Щоб задовольнити виробничі потреби потрібні виробничі ресурси і фактори виробництва. **Виробничі ресурси** – це потенційні чинники виробничого процесу його можливості, джерела, фактори виробництва – це реальні чинники, які застосовуються в процесі виробництва.

Класична політична економія визначає два фактори виробництва: це засоби виробництва або натурально-майнові і робоча сила (людський фактор). Сучасна економічна теорія до факторів виробництва відносить – матеріальні (земля і капітал) та людські ресурси (праця і підприємницька здібність). Економічна теорія має справу з дослідженням основних факторів виробництва їх розвитку взаємодії та впливу на економічні зростання.

Основні фактори виробництва:

Земля – це всі природні ресурси, які використовуються у виробництві.

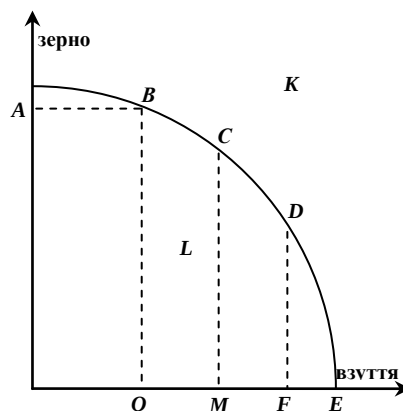
Капітал – це ресурси виробництва у формі засобів виробництва.

Праця – це фізична та розумова діяльність людей направлена на виробництво матеріальних благ та послуг.

Підприємницька здібність – це особливий специфічний фактор виробництва, це вид праці до управління та організації виробництва, здібність до індивідуальної самостійної господарської діяльності, яка направлена на одержання доходу через умілу організацію та ефективне використання ресурсів з метою виробництва та реалізації товарів. Підприємницька здібність витікає із визначених функцій підприємництва, а саме: 1) підприємець бере на себе ініціативу з'єднання факторів у виробничий процес; 2) підприємець вирішує важку задачу в прийнятті рішень в процесі ведення бізнесу; 3) підприємець намагається вести в своє виробництво нові технології направлені на виробництво нових товарів; 4) підприємець – це людина, яка іде на ризик.

Усі виробничі ресурси (або фактори виробництва) мають одну загальну властивість – вони існують в обмеженій кількості. Тому обмеженість ресурсів, за допомогою яких здійснюється процес виробництва різних товарів примушує суспільство робити вибір відносно виробництва товарів, тобто суспільство повинно визначати межах своїх виробничих можливостей, робити економічний вибір.

Суть проблеми вибору в тому, що якщо кожний виробничий фактор обмежений, то завжди існує проблема альтернативного його використання. Саме проблема альтернативних витрат і породжує проблему виробничих можливостей.

Крива $ABCD$ називається кривою виробничих можливостей.

Точка L на графіку визначає неповне використання ресурсів, K визначає неможливий процес виробництва, точки B , C , D – визначають певні альтернативні набори ресурсів.

Життєві блага створені фактором виробництва називаються **продуктами виробництва**. **Продукт** – це абсолютний результат або ефект виробництва.

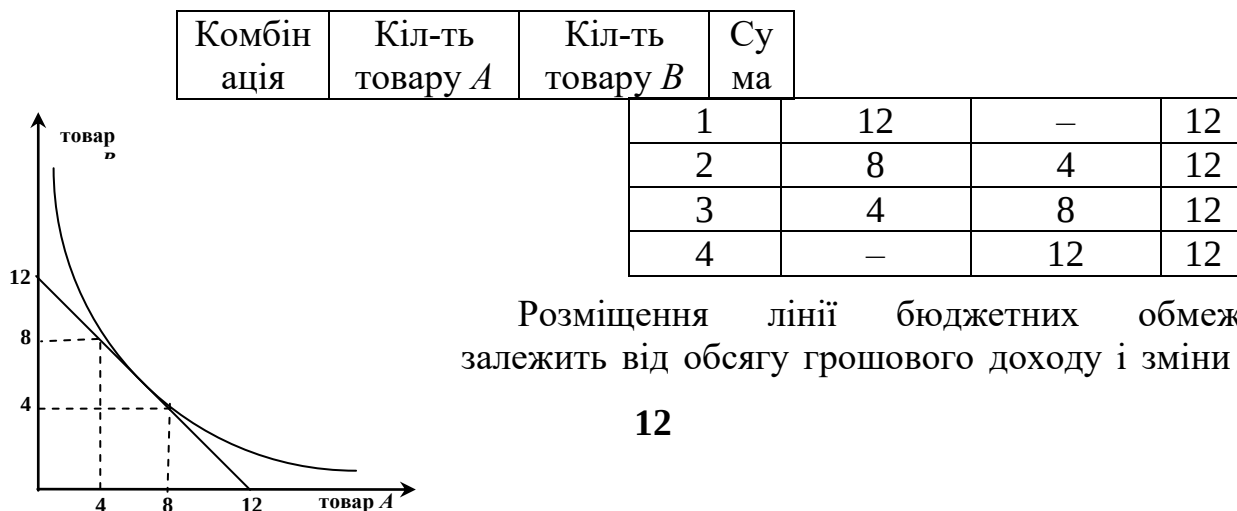
Кожен продукт наділений властивостями, тобто має свою корисність і має свою цінність. Економічна теорія розрізняє загальну і граничну корисність. **Загальна корисність** визначається задоволенням від споживання визначеного обсягу життєвих благ. **Граничною корисністю** називається корисність, яка дорівнює приросту, тобто збільшенню загальної корисності в результаті придбання додаткової одиниці даного блага, гранична корисність відображає ступінь задоволення потреби і зростання кількості одиниць певного продукту корисність кожної наступної одиниці зменшується стає спадною, що відбувається згідно закону спадної граничної корисності.

Граничність продукту і поведінка споживача на ринку. Якщо кожна наступна одиниця товару має все меншу додаткову корисність, то споживач буде купувати додаткові одиниці блага лише за умови зменшення її ціни. Закон спадної граничної корисності дозволяє обґрунтувати і закон спадного попиту, а також пояснити як потрібно споживачеві розподілити свій грошовий дохід між різними товарами, які він у змозі придбати. Споживач цілком розумна людина, яка намагається так використати свій дохід, щоб одержати максимальну загальну корисність. Таким чином, споживач обирає той набір товарів і послуг, який приносить йому найвищу корисність.

Правило споживацької поведінки на ринку полягає у тому, щоб кожна додаткова одиниця грошових витрат на придбання товару приносила однакову корисність. Закон спадної граничної корисності діє постійно, це пов'язано з тим, що при спадаючій граничній корисності кожного продукту, що купується, зниження цін спонукає споживача до наступних закупівель цього товару. Поведінка споживача на ринку визначається економічною теорією за допомогою кривих байдужності.

В основі даного методу знаходяться сполучення двох типів кривих: бюджетної лінії і кривої байдужності. Бюджетна лінія показує різні комбінації двох продуктів, які можуть бути придбані споживачем при фінансовому обсязі його доходу.

Наприклад, фінансовий дохід споживача буде складати 12\$. Ціна товару A дорівнює 1\$ ціна товару B – 2\$.

Розміщення лінії бюджетних обмежень залежить від обсягу грошового доходу і зміни цін

на товари. Зокрема зменшення грошового доходу викличе зміщення бюджетної лінії вліво, а збільшення грошового доходу зміщення вправо. Якщо ціни на обидва товари будуть змінюватись пропорційно в одному напрямі, то при зростанні цін бюджетна лінія зміститься паралельно вліво, а при зменшенні – вправо.

Звідси витікає, що одночасно пропорційна зміна доходу і цін не визначається на положенні бюджетної лінії. Якщо бюджетна лінія показує, що може придбати споживач маючи певний дохід з урахуванням цін, які склалися на ринку, то крива байдужності дає інформацію про надання переваг певним товарам. Інакше кажучи, крива байдужності показує що хоче купити споживач, маючи визначений дохід. Якщо всі комбінації мають однакову загальну корисність, то споживачеві байдуже, який набір продуктів він буде мати. Для того, щоб мати уявлення про конкретного споживача, зображують цілу серію кривих байдужностей. Вона показує норму заміни двох товарів. Таким чином, визначаючи поведінку споживача на ринку можна використати теорію граничної корисності і метод байдужностей.

3. Виробництво і НТП.

З виникненням людського суспільства поступово відбувся розвиток технологічного способу виробництва, вдосконалювалась техніка, накопичувалися знання про навколишнє середовище, про природу людини, її діяльність. Науково-технічний прогрес (НТП) має еволюційну та революційну форму розвитку. Як загальноісторична закономірність він виник лише у період промислової революції (кінець XVIII – початок XIX ст). Еволюційна форма НТП характеризувалася поступовими змінами у розвитку науки і техніки. Революційна форма НТП означає появу принципово нових видів техніки, предметів праці. В історії НТП виділяють дві промислові революції: одна наприкінці XVIII – початку XIX ст., друга в останній третині XIX ст. – початку XX ст., її ще називали електротехнічною революцією. Науково-технічна революція почалася в середині 50-х років XX ст. і триває у наш час. У ході першої промислової революції спеціалізація знарядь праці та інструментів в умовах мануфактурного розвитку капіталізму в промисловості поступово готує основу для появи спеціалізованих машин, переходу до другого етапу у розвитку техніки крупного машинного виробництва, до виникнення істотно нового технологічного способу виробництва. Глибинну суть НТР можна визначити як революційні зміни у взаємодії людини і природи, а також в системі продуктивних сил і техніко економічних відносин.

4. Людина як суб'єкт і кінцева мета виробництва.

Взаємодія людини з природою в процесі праці відбувається з моменту виникнення людства в усіх суспільно-економічних формаціях. В одних основною метою виробництва є задоволення власних потреб, в інших збагачення, отримання максимального прибутку. Це означає, що суспільне виробництво має різні форми свого вияву. Серед них виділяють три основні форми: натуральну, товарну і безпосередньо суспільне виробництво. Суспільний поділ праці виступає у трьох основних формах:

- 1) **загальна** форма – це поділ суспільного виробництва на окремі сфери, роди, промисловість, сільське господарство;
- 2) **часткова** форма – це розпад сфер і родів на окремі галузі, види виробництва. Так у сільському господарстві виділяють тваринництво, рослинництво, у промисловості – важку, легку, харчову тощо;
- 3) **одинична** форма – це поділ праці всередині окремого підприємства на професії, види зайнятості (токаря, слюсаря, тощо).

Питання для самоконтролю

1. Що таке предмети і засоби праці? Вкажіть, якими бувають предмети праці та яка структура засобів виробництва.
2. Які економічні ресурси виділяє економічна теорія? Вкажіть, який існує зв'язок між економічними ресурсами і факторами, або чинниками, виробництва.
3. Яку загальну особливість мають усі економічні ресурси?
4. Що таке економічні відносини людей та які види економічних відносин виділяє політична економія?
5. У чому полягають альтернативність економічних ресурсів і суть економічного вибору? Що показує крива трансформації?

РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА.

Тема 3. Економічна система суспільства

- 1. Зміст виробництва і його основні елементи.*
- 2. Продуктивні сили і виробничі відносини їх суть і структура.*
- 3. Зміст сутність і типи економічних систем.*

1. Зміст виробництва і його основні елементи.

Виробництво – це економічна сфера, в якій відбувається створення матеріальних благ. Саме в основі розвитку людського суспільства лежить матеріальне виробництво. Щоб мати матеріальні блага людина повинна їх виробляти, тому першим історичним актом людини є виробництво засобів для задоволення її життєвих потреб. В межах будь-якого способу виробництва здійснюється взаємодія людини з природою, в якій суб'єктом виступає сама людина, а об'єктом природа. У процесі цієї взаємодії людина видозмінює речовинну природу і пристосовує її для задоволення своїх потреб саме. Така взаємодія людини з природою означає процес праці, який включає в себе три моменти:

- 1) **праця** – це діяльність людини спрямована на створення матеріальних і духовних благ у процесі праці. Також відбувається споживання робочої сили, тому її потрібно постійно відновлювати, тобто відновляти здібності людини до праці. Відновлення цих здібностей відбувається шляхом споживання необхідних життєвих благ, які створюються у виробництві. Звідси випливає таке положення, що виробництво не лише процес створення благ, а й процес відтворення самої людини її життя її здібностей;
- 2) **предмети праці** – це все те, на що спрямована людська праця з метою створення життєвих благ. Предмети праці бувають двох видів:
 - а) предмети праці дані самою природою (корисні копалини, вугілля, руда, деревина, вода);
 - б) предмети праці, що підлягають попередній обробці (агломерат);В сучасних умовах швидко зростає кількість предметів праці штучного походження (каучук);
- 3) **засоби праці** – це річ або комплекс речей, якими людина діє на предмети праці для їх перетворення в продукт. До засобів праці відносять знаряддя праці – це інструменти, машини, обладнання, земля (як основний засіб праці), виробничі споруди і будівлі, транспортні шляхи, комунікації та інші. Предмети і засоби праці в своїй сукупності складають засоби виробництва. У процесі виробництва засоби виробництва як і робоча сила споживаються і це називається **виробничім споживанням**.

2. Продуктивні сили і виробничі відносини їх суть і структура.

Для з'ясування економічного ладу або суспільного устрою суспільства слід визначити такі категорії як продуктивні сили і виробничі відносини. Люба економіка, в широкому розумінні цього терміну, має дві сторони вираження:

- 4) матеріальне і натуральне доповнення, яке виявляється в продуктивних силах;
- 5) сукупність виробничих відносин, які зв'язують процеси виробництва, розподілу, обміну та споживання суспільного продукту.

Продуктивні сили – це система особистих або суб'єктивних і технічних елементів, це сукупність засобів виробництва і людей.

Головною продуктивною силою суспільства являються люди, які приймають участь у суспільному виробництві для створення матеріальних благ. Виробничий досвід і знання людей, їх працездатність, кваліфікаційний рівень та здібності визначають кінцеву мету суспільного виробництва.

Другою складовою частиною продуктивних сил є матеріально-речовий фактор або засоби виробництва, які людина використовує в процесі праці. Спрямований на забезпечення своїх матеріальних і духовних потреб, дійсний стан продуктивних сил любого суспільства залежить від наступних факторів:

- 1) рівня розвитку науки і техніки та ступеня їх технологічного застосування;
- 2) розмірів та ефективності засобів виробництва;
- 3) освітнього та кваліфікаційного рівня робітників;
- 4) характером природних умов.

Таким чином, в сучасному розумінні продуктивні сили це є сукупність усіх факторів виробництва.

Другою стороною економіки являється сукупність виробничих відносин. **Виробничі відносини** – це об'єктивно сформовані відносини між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ, це необхідна сторона суспільного виробництва. Сукупність виробничих відносин визначає соціальне середовище людського життя. Серед них виділяють: соціальні, економічні, політичні, культурні, духовні та інші відносини.

Основними компонентами економічних відносин є організаційно економічні і соціально-економічні відносини.

Організаційно-економічні відносини – виникають між людьми з приводу розподілу праці, спеціалізації, кооперації і організації виробництва, а також трудовою діяльністю в процесі грошового і товарного обігу, ціноутворення, використання фінансів і кредитів тощо.

Соціально-економічні відносини – зумовлюють систему зв'язків “людина-людина”. До них належать закономірності розвитку відносин власності, які дійсно пов'язані з відносинами розподілу доходів і відтворенням суспільного виробництва. Тобто, соціально-економічні відносини – це є відносини власності. Саме відносини власності і визначають економічну основу любого суспільства.

Єдність продуктивних сил і виробничих відносин утворює економічний лад суспільства або його устрій. Саме послідовність зміни одного економічного ладу суспільства іншим диктується об'єктивним шляхом розвитку продуктивних сил, тобто законом відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил.

3. Зміст сутність і типи економ. систем.

Для того, щоб зрозуміти сутність зміст і типи економічної системи необхідно знати те, що в процесі господарської діяльності економічні відносини між людьми завжди функціонують як певна система, яка вимагає досліджувати об'єкти цих відносин, різні форми зв'язків між ними.

Економічна система – це сукупність усіх видів економічної діяльності людей у процесі їх взаємодії спрямованих на виробництво, розподіл, обмін і споживання товарів і послуг, а також на врегулюванням такої діяльності яка відповідає меті суспільства. Сучасний світ характеризується наявністю різних економічних систем, які виникали в тому чи іншому історичному періоді, не залишалися постійними, а розвивалися. Найбільше розповсюдження в світовій економічній літературі отримала класифікація економічних систем за двома ознаками: за формою власності на засоби виробництва та за способом координації або регулюванням економічної діяльності.

На основі цих ознак виділяють наступні економ. системи: система вільного ринку або чистого капіталізму, централізовано-планова економічна система, змішана економічна система, традиційно економічна система, перехідна економіка.

Чистий капіталізм або система вільного ринку характеризується приватною власністю на засоби виробництва та використанням системи вільних ринків і цін для координації економічної діяльності. В такій системі діяльність кожного її учасника (суб'єкта) мотивується його особистим інтересам. Захисники або прихильники чистого капіталізму стверджують, що така економічна система сприяє економічному використанню ресурсів, швидкому економічному зростанню. Тому уряд в такій системі обмежується захистом приватної власності, встановленням правових структур для полегшення функціонування вільних ринків. Таким чином, система чистого капіталізму – це така економічна система, в якій держава здійснює мінімальне втручання в економічні процеси, а сили вільної конкуренції ринкового саморегулювання досягають найбільшого поширення. Система чистого капіталізму характеризується наступними рисами:

- ✓ приватна власність;
- ✓ вільна конкуренція і вільне підприємство;
- ✓ мінімальне втручання держави в економічні процеси;
- ✓ дія особистого інтересу.

Централізовано-планова економічна система характеризується суспільною власністю на засоби виробництва і є особливою формою суспільного господарства. За своєю суттю централізовано-планова система належить до товарної форми виробництва. Але зв'язки між виробництвом і споживанням деформовані надмірним втручанням держави, яка керує економікою через накази і команди, спускає зверху плани і директиви безпосередньому виконавцю і господарнику. Централізовано-планова економічна система характеризується наступними рисами:

- ✓ абсолютно державна власність на засоби виробництва;
- ✓ відсутність вільного підприємництва і конкуренції (припущення ринкових відносин);

- ✓ жорстке державне управління економікою на основі директивних планів;
- ✓ жорстка централізація в розподілі виробничих ресурсів та результатів діяльності.

Таким чином, централізовано-планова економіка – це економічна система, в якій основи економічного рішення приймаються державою, яка бере на себе функції організатора економічної діяльності суспільства.

Змішана економічна система в сучасних умовах є домінуючою. Економічна система змішаного типу зберігає багато рис, які притаманні системі вільного ринку: широке розповсюдження приватної власності на економічні ресурси, вільне підприємництво, реалізація особистого інтересу. З'являються нові властивості економічного співробітництва людей, вони пов'язані із змінами конкуренції і новою економічною роллю держави, яка проявляється в захисті конкуренції, регулюванні розподілу і перерозподілу національного доходу, соціального захисту населення, стабілізації економіки, розширення масштабів господарської діяльності. Змішана економіка – це економіка, в якій врегулювання економічних інтересів здійснюється ринком і державою. Традиційна економіка характеризується наступними рисами:

- ✓ натуральна форма виробництва;
- ✓ переважно общинна власність на засоби виробництва;
- ✓ нерозвинений поділ праці;
- ✓ патріархальна, релігійна або племінна організація суспільного життя.

Особливу роль в сучасних умовах має **перехідна економіка**, тобто економіка, яка знаходиться у стані докорінних змін переходу від одного стану до іншого, як в межах одного типу господарства до іншого.

Економіка України знаходиться в стані перехідної економіки. Перехідна економіка України пов'язана із радикальним реформуванням централізовано-планової системи й перетворення у ринкову.

Серед завдань реформування цієї економічної системи є наступні:

- ✓ зміни відносин власності, роздержавлення і приватизація;
- ✓ створення умов для підприємств;
- ✓ структура перебудови економіки;
- ✓ розвиток ринкової інфраструктури;
- ✓ створення правової і соціальної бази;
- ✓ підвищення рівня життя і соціального захисту населення.

Питання для самоконтролю

1. Що таке технологічний спосіб виробництва? Які типи технологічних способів виробництва виділяє економічна теорія?
2. Дайте визначення економічної системи. Які способи координації господарської діяльності людей визначають економічні системи?
3. Які типи економічних (господарських) систем ви можете назвати? Охарактеризуйте суб'єкти економічних систем.
4. Що таке ринкова економіка? Чим відрізняється ринкова економіка вільної конкуренції від сучасної ринкової економіки? Які моделі регульованої ринкової економіки ви можете назвати?

Тема 4. Відносини власності і їх значення для розвитку економіки.

1. *Поняття власності. Типи, види, форми власності.*
2. *Трансформація форм власності в Україні.*
3. *Основні напрями роздержавлення і приватизація державних підприємств в Україні.*

1. Поняття власності. Типи, види, форми власності.

Вивчення економічної системи тієї чи іншої країни ставить питання кому належить економічна влада і хто розпоряджається суспільним багатством. Суть влади полягає в характері привласнення засобів виробництва і його результатів. Тому, щоб з'ясувати природу та екологію структури того чи іншого суспільства необхідно розкрити зміст існуючої системи відносин власності.

Власність – це економічна категорія, яка відбиває відносини між суб'єктами власності з приводу володіння, розпорядження і користування об'єктами власності.

Суб'єктами власності являються: домашні господарства, підприємства і держава.

Об'єктами власності являються: виробничі ресурси (фактори виробництва), суспільне багатство (продукт). Відносини власності виникають між людьми з приводу привласнення матеріальних і духовних благ. Спочатку відносини власності виступали у формі певних історичних звичаїв. З виникненням держави стали розроблятися юридичні закони, які визначають, за якими правовими нормами привласнюється і реформуються суспільне багатство між різними суб'єктами.

Правові відносини власності виражаються в закріпленні за різними суб'єктами прав володіння, розпорядження і використання об'єкта власності. Але власність – це не лише юридична, а й економічна категорія. Власність, в економічному сенсі, являє собою складну систему господарських відносин, які існують у виробництві. Ця система включає в себе такі групи відносин:

- ✓ відносини з приводу привласнення умов виробництва і його результатів;
- ✓ відносини господарського використання майна;
- ✓ економічні форми реалізації відносин власності.

Історії відомі два основні типи власності:

- ✓ приватна власність, яка характеризується тим, що засоби виробництва і вироблений продукт належать приватним особам. Вони привласнюють продукт як своїй, так і чужої праці;
- ✓ суспільній власності притаманне спільне привласнення засобів виробництва і виробленого продукту. Її можна представити у двох основних видах – як власність народу в цілому і як власність окремих колективів. У господарській практиці вона виступає у формах державної і колективної власності.

Відносна власність виникає у процесі господарського використання певного майна. Ця особливість має місце тоді коли власник засобів виробництва не веде господарську діяльність. Він надає можливість іншим особам володіти його майном на певних умовах. Тоді між власником і підприємцем виникають відносини використання майна. Підприємець одержує юридичне право

володіння і користування чужою власністю (оренда). Власність економічно реалізована, коли приносить дохід суб'єкту.

Доход – це виражений прибуток або платіж (орендна плата).

Відносини властивості охоплюють весь господарський процес і пронизують відносини з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг.

За формами привласнення виділяють форми власності: індивідуальну, колективну, державну. **За формами права власності** є: приватна, державна, і суспільна власність.

Сукупність форм власності охоплює:

- ✓ загально державну власність;
- ✓ державну власність;
- ✓ муніципальну (комунальну) власність
- ✓ колективну власність;
- ✓ корпоративну (акціонерну) приватну власність;
- ✓ партнерську приватну власність;
- ✓ сімейну приватну власність;
- ✓ індивідуальну приватну власність;
- ✓ власність громадських організацій;
- ✓ змішану власність.

2. Трансформація форм власності в Україні.

Соціально-економічною основою функціонування будь-якої економічної системи є відносини власності. В Україні тривалий час, аж до 90-х років, перевага надавалася суспільній власності. Розрізняють такі її форми: державна і колгоспна-кооперативна. Пануючою формою власності була державна власність на засоби виробництва і результати діяльності. Одержавлення в процесі привласнення вело до одержання процесу управління. Управляв, той хто мав у своєму розпорядженні ресурси.

Що, Як, Для кого виробляти? – питання доводились до підприємств зверху. Державна власність займає монопольне положення і ця монополія породжувала паразитизм і загнивання. Це проявлялося в наступних явищах: одержання власності призвело до ігнорування особистих інтересів, одержавлення власності породжувало відчуження від неї трудящих, тобто вони втрачали почуття господаря і зацікавленість у раціональному використанні народного багатства, що неминуче призводило до втрат у суспільстві.

Одержавлення власності, що здійснювалося в Україні не мало наукової основи і суперечило потребам суспільного розвитку. Об'єктивною необхідністю є існування різноманітних форм власності і форм господарювання. В умовах переходу економіки України до ринку відносин відбуваються істотні зміни у відносинах власності.

Ці зміни ґрунтуються на прийнятих Верховною Радою України законах “Про власність про підприємства”, “Про підприємницьку діяльність”, “Про приватизацію державного майна”, “Про приватизацію невеликих державних підприємств”, “Про приватизаційні папери”.

Згідно з законом України “Про власність”, в економіці України в сучасних умовах формується нова система відносин власності, їх різноманітних форм, а саме:

- ✓ індивідуальна власність громадян, яка містить особисту власність, власність сімейного господарства, власність селянського та особистого підсобного господарств;
- ✓ колективна власність, яка містить власність орендних підприємств, власність колективних підприємств, власність кооперативу, власність акціонерних товариств власність, господарських асоціації, власність громадських і релігійних органів.
- ✓ державна власність, до якої відносять: загальна державна власність, комунальна власність, майно державних підприємств;
- ✓ власність спільних підприємств, яка може бути створена на державній і приватній власності, на державній і іноземній власності, на колективній і іноземній власності.

Законодавством України передбачається, що у власності громадян України можуть знаходитися житлові будинки, квартири, дачі, гаражі, грошові кошти, цінні папери, транспортні засоби, підприємства які здійснюють підприємницьку діяльність в сфері торгівлі, побутової та обслуговуючої промисловості.

3. Основні напрями роздержавлення і приватизація державних підприємств в Україні.

Законодавство України передбачає конкретні заходи для здійснення переходу від монополії держави на привласнення засобів результатів виробництва до різноманітних форм власності. Двома основними шляхами в цьому випадку є : а) роздержавлення, б) приватизація.

Роздержавлення – це перетворення державних підприємств у такі, що засновані на інших недержавних формах власності. Роздержавлення означає істотне скорочення державного сектору економіки і масштабів державного втручання в економіку. Воно може здійснюватись двома шляхами: приватизацією або комерціалізацією державних підприємств.

Під **приватизацією** розуміють відчуження майна, що перебуває у загальнодержавній і комунальній власності на користь фізичних та недержавних юридичних осіб. Комерціалізація державних підприємств означає позбавлення невласних державі функцій господарської діяльності і перетворення їх у самостійні господарські одиниці, які будують свою діяльність на засадах підприємництва, тобто самостійно, і цілком беруть відповідальність за результати господарської діяльності. Суть в політики роздержавлення насамперед проявляється в скороченні сфери державної власності за відповідного розширення інших форм власності та в якісній зміні самої державної власності шляхом перетворення трудових колективів державних підприємств у реальних суб'єктів власності.

Державна власність завжди має бути в оптимальному співвідношенні з іншими формами власності. Вирішальне значення для різних форм власності має приватизація державних підприємств. Законодавство України передбачає,

що першочерговій приватизації підлягають об'єкти, які найбільш впливають на розвиток споживчого ринку, а також ті, що стримують стабілізацію державного бюджету, гальмують економічний розвиток України. Формування її ринкових відносин. Це перш за все такі підприємства як оптова і роздрібна торгівля, житлово-комунальне господарство, підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, деревообробної і легкої промисловості, збиткові підприємства та інші.

Законодавчими актами визначаються також основні принципи приватизації державного майна – це законність, надання пільг членам трудових колективів та підприємств, що приватизуються, рівність прав громадян у процесі приватизації, безоплатна передача частини державного майна кожному громадянину України. Щодо приватизації державного майна на платній основі із застосуванням приватизаційних паперів, то пропонуються кілька способів приватизації різних груп об'єктів:

- ✓ викуп об'єктів малої приватизації товариствами покупців, створеними працівниками цих об'єктів;
- ✓ викуп державного майна підприємств за альтернативним планом приватизації;
- ✓ викуп державного майна зданого в оренду;
- ✓ продаж на аукціоні, продаж за комерційним і некомерційним курсом;

Питання для самоконтролю

1. Які типи власності ви можете назвати?
2. Які форми власності ви можете назвати?
3. Охарактеризуйте трансформацію форм власності в Україні.

Тема 5. Форми організації суспільного виробництва.

- 1. Форми суспільного господарства. Натуральне і товарне господарство. Обмін і його форми.*
- 2. Товар і його властивості.*
- 3. Розвинута форма товарного виробництва. Капітал і наймана праця.*

1. Форми суспільного господарства.

Натуральне і товарне господарство. Обмін і його форми.

В своєму розвитку суспільство виділяє дві основні форми господарства. Історично першою формою суспільного господарства, при якому результати виробництва використовуються для задоволення особистих потреб безпосередніх виробників. Натуральне господарство характеризується примітивним поділом суспільної праці, низьким рівнем продуктивних сил, замкнутістю організаційно-економічних зв'язків. Натуральне господарство більш ґрунтувалося на земельній власності, яка являлася основною з усіх відносин власності. З розвитком продуктивних сил зростає вплив на суспільне виробництво товарних зв'язків, в надрах натурального господарства виникають відносини обміну продуктами праці – товарне виробництво.

Товарне виробництво – це форма суспільного виробництва, яка заснована на виробництві товарів і забезпечує взаємодію між виробником і споживачем через ринок (сферу обміну товару). Товарне виробництво – це такий тип організації економіки, при якому продукти праці використовуються для продажу на ринку або обміну. Товари виробництва з метою задоволення потреб споживачів надходять до них через обмін. Товарне виробництво – ринкове виробництво. Товарне виробництво передбачає, що продукти вироблятимуться окремими приватними та відокремленими виробниками, кожен з яких спеціалізується на виробництві одного певного товару. Товарне виробництво – це така форма організації суспільного виробництва, яка зумовлена об'єктивними умовами: виникненням і поглибленням спеціалізації праці, розвитком суспільного поділу праці, дією закону економії часу, економічним відокремленням товаровиробників, самостійним рішенням питань господарської діяльності: що виробляти, якими засобами, які ресурси використовувати тощо. Тому аналізуючи товарне виробництво визначають наступні його риси:

- 6) суспільний поділ праці;
- 7) приватна власність на засоби виробництва;
- 8) повна соціально-економічна відокремленість і самостійність товаровиробників;
- 9) економічні зв'язки між відокремленими виробниками здійснюються через обмін товарів;
- 10) товарне виробництво носить об'єктивний характер.

В своєму розвитку товарне виробництво проходить два етапи, кожен з яких пов'язаний з існуванням двох типів товарного виробництва: просте товарне виробництво та розвинуте товарне виробництво.

Простому товарному виробництву характерні такі риси:

- 1) суспільний поділ праці як матеріальна основа товарного виробництва;
- 2) приватна власність на засоби виробництва і вироблений продукт, тобто особиста праця власників виробництва;
- 3) економічні зв'язки між людьми починають носити суспільний характер, так як вони здійснюються через ринок;
- 4) просте товарне виробництво має дуже обмежений характер.

Розвинуте товарне виробництво є більш розвинутою формою товарного виробництва. Йому характерні такі риси:

- 5) застосовується наймана праця, тобто товаром стає і робоча сила;
- 6) приватна власність на засоби виробництва і продукту;
- 7) значне збільшення розмірів виробництва і обсягу товарів;
- 8) зростання суспільного характеру виробництва, яке працює на ринок;
- 9) товарні відносини носять всезагальний характер, тобто стає пануючим в економіці;
- 10) мета виробництва: одержання прибутку власниками засобів виробництва.

Так як товарне виробництво – це така організація економіки, при якій продукт праці виробляється для ринку через обмін. **Обмін** – це відносини, які складаються між людьми з приводу купівлі-продажу товарів.

Економісти виділяють **основні форми обміну**:

- 11) проста форма обміну – один товар обмінюється на інший ($T_A = T_B$);
- 12) розвинута форма обміну – один товар обмінюється на ряд інших товарів ($T_A = \begin{Bmatrix} T_B \\ T_C \\ T_D \end{Bmatrix}$), але ця форма носить в собі суперечності і ускладнює сам процес обміну;

- 13) всезагальна форма обміну – багато товарів обмінюються на один товар, який є товаром еквівалентом по відношенню до цих товарів ($\begin{Bmatrix} T_B \\ T_C \\ T_D \end{Bmatrix} = T_A$).

Перша, друга і третя форми обміну є бартером, але з маси різноманітних товарів виділяється один єдиний товар – еквівалент по відношенню до інших товарів. Таким товаром-еквівалентом стають гроші. Виникає наступна стадія –

грошова форма обміну (тобто четверта) $\begin{Bmatrix} T_A \\ T_B \\ T_C \\ T_D \end{Bmatrix} = G$.

З появою грошей товарний світ розділився на два полюси: з одного боку маса споживчих вартостей (товарів), з іншого – гроші.

2. Товар і його властивості.

Товар – це продукт праці призначений для задоволення людських потреб і виготовлення для обміну шляхом купівлі-продажу.

Властивості товару: 1) споживча вартість (корисність) – здатність товару задовольняти будь-яку потребу людини; 2) вартість (цінність) – здатність товару обмінюватися на інший товар у певних пропорціях. Формою прояву є мінова вартість. Вартість – це особлива якість товару, її величина дає змогу

порівняти один товар з іншим через вимір її вартості, що створює пропорційний обмін.

Розглядаючи проблему визначення сутності величини вартості товару, потрібно враховувати існування різних альтернативних підходів до цього. В економічній теорії існують декілька теорій визначення вартості.

Класична політекономія, яка заснована на теорії трудової вартості стверджує, що вартість створюється виключно працею, вартість – це є витрати праці на виробництво того чи іншого товару.

Опоненти теорії трудової вартості трактують вартість товару, даючи йому грошову оцінку – ціну. При цьому враховується дія не лише одного фактору праці, а й інших факторів виробництва. Серед таких теорій виділяються теорія трьох факторів виробництва і теорія витрат виробництва

Теорія факторів виробництва (Ж.-Б. Сей) стверджує, що у створенні товару беруть участь всі три фактори виробництва (земля, праця, капітал) і величина вартості визначається сумою витрат виробництва на створення товару.

Теорія витрат виробництва (Мальтус, Маршалл, Кейнс) трактує, що величина вартості визначається сумою витрат виробництва на створення товару.

Теорія попиту та пропозиції ґрунтується на уявленні, що вартість товару визначається виключно коливанням попиту та пропозиції на ринку. Ця теорія ототожнює вартість і ціну. Для неокласичної економічної теорії характерна теорія граничної корисності, яка застосовується на принципах маржиналізму, тобто дослідження граничних величин. Ця теорія виходить на визначення вартості через споживчу суб'єктивну оцінку індивіда відносно корисності того чи іншого блага. Іншими словами вартість визначається мірою його корисності для споживача. Сучасна економічна теорія надає перевагу теорії витрат виробництва у поєднанні з теорією граничної корисності.

3. Розвинута форма товарного виробництва.

Капітал і наймана праця.

Розвинене товарне виробництво є пануючим в ринковій економіці, тому йому характерні такі риси як зростання суспільного характеру виробництва, яке працює на ринок, значне збільшення розміру підприємств і обсягів. Товарні відносини носять всезагальний характер, застосовується наймана праця, тобто товаром стає робоча сила. Робоча сила стала товаром завдяки двом причинам:

14) людина стала юридично вільною особою (тобто позбулася хазяїна) за часів капіталізму;

15) людина позбавилася засобів виробництва або засобів існування (великі фабрики і заводи “задушили” малих виробників).

В розвинутому товарному виробництві головною умовою перетворення грошей в капітал є можливість знайти на ринку такий товар, який зміг би створити нову вартість, причому більшу ніж він сам коштує. В ринковій економіці таким товаром є товар робоча сила. Саме в сукупності засобів виробництва та робочої сили створюється нова вартість, засоби виробництва – це промисловий капітал.

Позичковий капітал – це гроші, які приносять гроші ($G - G'$).

Торгівельний капітал – форма прояву промислового капіталу.

Робоча сила як любий товар має дві властивості: свою вартість та цінність.

Споживча вартість – це здібність створювати вартість більше ніж вона сама коштує.

Вартість (цінність) – визначається вартістю життєвих благ, які необхідні для нормального відтворення робітника і його сім'ї.

Питання для самоконтролю

1. Чим сучасне товарне виробництво відрізняється від простого товарного виробництва?
2. У чому полягає сутність стимулюючої функції ринку?
3. Яка ринкова модель, на Ваш погляд, відповідає національним інтересам України?

Яке економічне благо називається товаром і які властивості має товар?

4. Чи може товар мати корисність і не мати цінності, і навпаки?

РОЗДІЛ 3. РОЗПОДІЛ І ФОРМУВАННЯ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ЗМІШАНОЇ ЕКОНОМІКИ.

Тема 6. Первинний розподіл факторних доходів.

1. *Первинний розподіл факторних доходів.*
2. *Крива Лоуренса.*

1. Первинний розподіл факторних доходів.

Суспільство, маючи в кожний даний момент часу обмежені ресурси, постійно вирішує проблему їх розподілу. Як це відбувається ми з'ясували за допомогою кривої виробничих можливостей. Наступним за розподілом ресурсів є проблема розподілу продуктів, усіх видів створених благ. Поруч з розподілом виробничих ресурсів і благ в ринковій економіці важливе значення має розподіл отримуваних доходів і формування первинних доходів суспільства.

Первинні доходи – це доходи на фактори виробництва, це сума грошей, яку отримує власник конкретного фактора. Основними факторними доходами є заробітна плата, рента, прибуток.

Доходи власників ресурсів утворюються внаслідок продажу або передачі в оренду ресурсів на ринках праці, капіталу і землі. Засоби, які отримує населення як винагороду за працю, як власник фактору праці, у формі *заробітної плати*, є найважливішими у формуванні загального обсягу грошових доходів на довготривалу перспективу.

Для оцінки рівня і динаміки доходів населення використовуються показники номінального, використовованого і реального доходу.

Номінальний дохід – кількість грошей, отриманих індивідами протягом певного періоду.

Використовуваний дохід – дохід, який може бути використаний на особисте споживання і особисте збереження. Використовуваний дохід менший від номінального доходу на суму податків і обов'язкових платежів.

Реальний дохід – це кількість товарів і послуг, які можна купити на використовуваний дохід протягом певного періоду, тобто з поправкою на зміну рівня цін.

Рента є доходом, в першу чергу, на фактор землі, або на фактори, які є абсолютно нееластичними. Це доходи від нерухомості, або доходи людей, які наділені від природи унікальними здібностями, наприклад, оперні співаки.

Прибуток як дохід від підприємницької діяльності розпадається на дохід підприємця, який залишається у нього після сплати процента за користування кредитом. Отже, *процент* можна теж розглядати, як факторний дохід на грошовий капітал.

З огляду на те, що різні люди мають різні здібності, володіють різними стартовими можливостями, то й неминучим наслідком такого розподілу є диференціація доходів або багатства, що породжує проблему несправедливого

розподілу доходів і появи бідності. Бідність як явище має місце майже у всіх країнах світу. Більшість країн фіксують поріг бідності, який визначає певний рівень доходів у середньому на члена родини протягом року.

2. Крива Лоуренса.

Нерівність у доходах або багатстві на початку XX століття стала об'єктом дослідження багатьох економістів США та Західної Європи. Актуальність цієї проблеми була обумовлена проблемами практичного розвитку суспільства, соціальними катаклізмами, які супроводжували трансформацію капіталізму в соціальну ринкову економіку. Важливо при цьому було обґрунтувати справедливість і ефективність розподілу доходів і багатства, який склався в ринковій економіці. У 1905 році американський статистик *Макс Лоренц* (1876–1959) розробив метод оцінки розподілу доходів, відомий в економічній теорії як “крива Лоренца” – графічне зображення, яке ілюструє ступінь нерівності (див. рис.1).

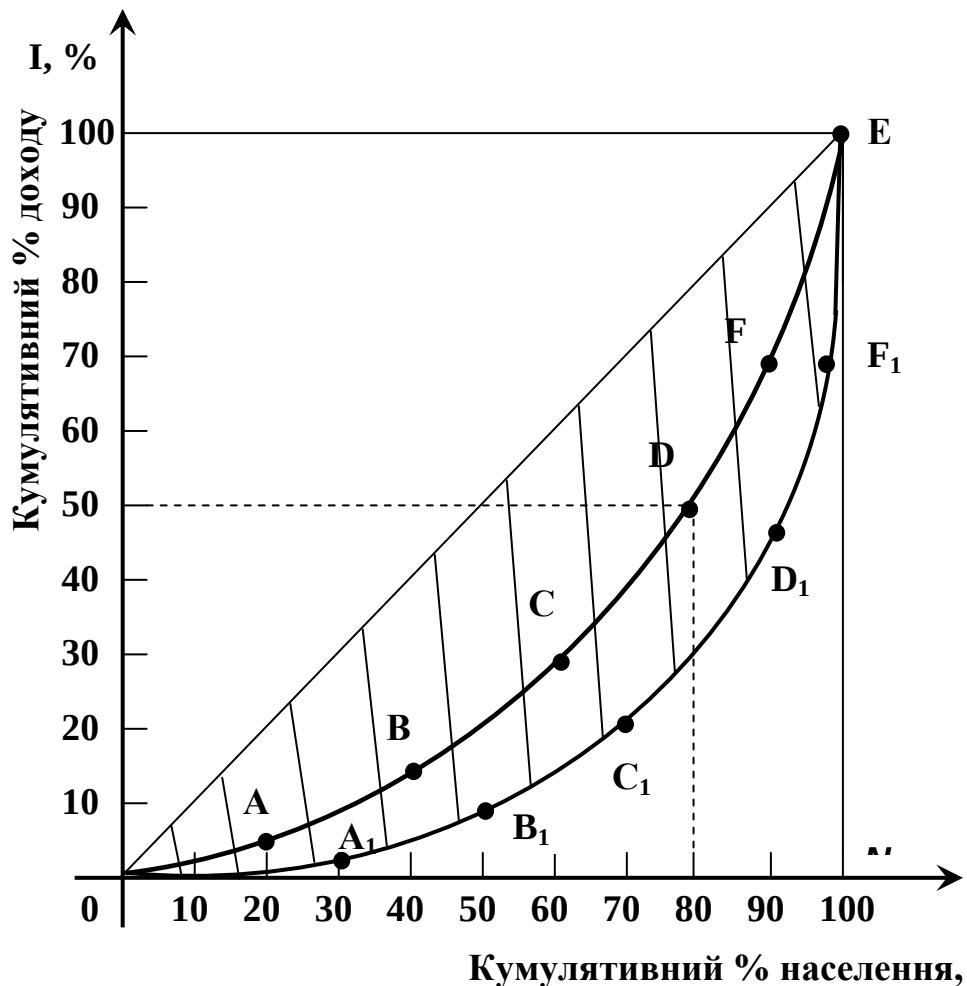

Рис. 1. Крива Лоренца

По горизонтальній прямій *ON* відкладені кумулятивні процентні групи населення, а на вертикальній *OI* – кумулятивний процентний дохід. Якби в розподілі доходів існувала абсолютна рівність, то 20% населення отримували б 20% від всього сукупного доходу суспільства, 40% населення – відповідно 40%

доходу, 80% населення – 80% доходу. Відповідно, лінія OE є прямою і характеризує абсолютну рівність розподілу доходів. Якщо розглядати криву $OABCD FE$ то вона характеризує певну нерівність в розподілі – так 40% населення отримують біля 20% відсотків доходів, 80% відсотків населення – 50% доходів і 20% найбагатших (від 80 до 100) теж 50% відсотків доходів. Чим більше відхиляється крива від прямої рівномірного розподілу (OE), тим більша нерівність в розподілі доходів. Так, на кривій $OA_1B_1C_1D_1F_1E$ 50% населення отримують 10% доходів, а 10% (найбагатших) отримують 60% доходів.

З кривою Лоренца пов'язаний інший вимірювач доходів – *коефіцієнт Джіні*, який дорівнює частці від ділення заштрихованої площі, що знаходиться між прямою OE і кривою $OA_1B_1C_1D_1F_1E$ на площу трикутника OEN , то отримаємо коефіцієнт нерівності в розподілі доходів.

Якщо площу ділянки на графіку, яка обмежена прямою рівномірного розподілу доходів (OE) і кривою нерівності розподілу ($OA_1B_1C_1D_1F_1E$) позначити буквою T , то коефіцієнт Джіні можна записати у такому вигляді:

$$G = \frac{T}{\text{пл. } \triangle OEN},$$

Цей показник запропонував італійський економіст і статистик Коррадо Джіні (1884–1965).

Очевидно, чим більше відхилення кривої Лоренца від бісектриси, тим більша площа фігури T , і, відповідно, тим більше коефіцієнт Джіні буде наближатися до 1, вказуючи на зростання нерівності і наближення її до абсолютної. Абсолютна нерівність означає, що і 20%, і 40%, і 60%, і т.д. населення не отримують ніякого доходу, за винятком одного-єдиного, останнього в ряду (лінія ON) члена суспільства, який привласнює 100% всього доходу. Пряма NE – це лінія абсолютної нерівності.

Для визначення рівня розподілу доходів можна використати і більш простий метод. Суть його полягає в тому, що із групи береться, наприклад, 10% населення з найбільшим доходом і такий ж процент з самим низьким доходом. Відношення отриманих ними доходів дасть нам коефіцієнт диференціації доходів в групі. Вважається якщо він більший 10, то реально в суспільстві існує загроза соціального вибуху.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність первинних доходів?
2. Чим відрізняється номінальний дохід від реального?
3. Охарактеризуйте криву Лоуренса.

Тема 7. Перерозподіл доходів.

1. *Економічним механізмом перерозподілу доходів.*
2. *Оптимум Парето.*

1. Економічним механізмом перерозподілу доходів

Економічним механізмом перерозподілу доходів в ринковій системі є ціна фактору виробництва, яка одночасно і є формою доходу і визначає величину цього доходу для власників факторів (економічних ресурсів) і для кожного окремого споживача. Ринкові ціни, в свою чергу, визначають структуру витрат споживачів, їх здатність купити той чи інший товар і, таким чином, вплинути на величину доходу інших людей, сприяючи його перерозподілу.

Проблема розподілу ресурсів, створених благ та доходів є такою, що її розв'язання має забезпечити такий його варіант, який органічно поєднує ефективність і справедливість. В зв'язку з цим економічна теорія повинна відповісти на питання: як зробити правильний вибір альтернативних варіантів розподілу з врахуванням суспільних інтересів.

З метою зменшення нерівності у розподілі доходів держава здійснює примусове переміщення ресурсів, яке призводить до зменшення добробуту одних і підвищення добробуту інших членів суспільства, тобто – до перерозподілу доходів за допомогою фіскальної (податково-бюджетної) політики, тобто за допомогою податків та трансфертів. Податки є джерелом фінансування трансфертів.

Податок можна вважати також примусовим трансфертом грошей від індивідів або інституцій до органів влади. Рішення про трансферти може бути політичним, яке приймається з використанням механізмів суспільного вибору, тоді воно буде примусовим принаймні для частини індивідів. Трансферти можуть здійснюватись і добровільно, наприклад, у вигляді пожертв. Трансферт може здійснюватись у грошовій формі, у вигляді надання певних послуг; він може набувати також форми передачі економічних можливостей, що означає розширення можливостей досягнення вищих доходів частиною індивідів порівняно з нерегульованим ринком.

Питання перерозподілу суспільних благ і доходів постійно виникає в ході відтворювального процесу, суспільство кожен раз так чи інакше його вирішує, та воно виникає знову і знову.

Припустимо, що в результаті зміни смаків попит споживача на товар A збільшується, тоді як попит на товар B зменшується. Ціна товару A буде зростати, а ціна товару B – знижуватися.

Зміни у виробництві товарів A і B вплинуть на попит на фактори виробництва. Фірми, які виробляють товар A будуть використовувати більше праці і капіталу. Попит на фактори з боку фірм-виробників товару B буде зменшуватися.

Зміни цін на споживчі товари викликають відповідно зміни цін на фактори виробництва і спричиняють зрушення в розподілі факторів виробництва між різними сферами їх використання. Такі зміни впливають на всю економіку.

Зниження ж ціни товару *A* вплине на реальні доходи споживачів, які його купують, і спричинить падіння попиту на інші товари.

Підвищення цін на фактори виробництва змушує фірми, які використовують ці фактори, платити за них більшу ціну, що впливає на доходи. Без ціни на фактори виробництва не може бути цін на пропонувані товари, а ціни факторів, у свою чергу, не можуть бути визначені доти, доки домогосподарства не отримають доходів від реалізації факторних послуг.

Така ланцюгова реакція не має кінця, бо зміни в одному секторі економіки викликають певні зміни у всіх інших і мають вплив на перерозподіл доходів та рівень добробуту населення.

Рівень добробуту, як складова рівня життя, виступає однією з найважливіших соціально-економічних категорій, що характеризує становище людини у суспільстві. Під рівнем життя традиційно розуміють забезпеченість населення необхідними матеріальними благами та послугами, досягнутий рівень споживання і ступінь задоволення раціональних потреб.

Підвищення рівня життя населення є метою та пріоритетним напрямом суспільного розвитку і ототожнюється з соціальним прогресом суспільства. Становлення ринкової економіки господарювання і формування певного шару власників посилює диференціацію доходів і соціальне розшарування суспільства, появу певного прошарку, який потребує соціального захисту, щоб подолати соціальну напругу. Розширення такої гострої соціальної проблеми як бідність є одним із напрямів діяльності держави і пов'язано з підтримкою на рівні хоча б прожиткового мінімуму тих, хто не зміг забезпечити собі краще життя, а також скороченням (економічними засобами) числа осіб, що живуть за межею бідності.

Основна цільова функція перерозподілу доходів державою полягає у тому, щоб зменшити розрив у багатстві і забезпечити сприятливіші умови матеріального життя для всіх членів суспільства. Для цього розробляються державні програми стосовно стабілізації доходів. Досягнення оптимальних масштабів втручання держави в регулювання соціальних відносин в суспільстві пов'язано з вирішенням суперечностей між ефективністю і соціальною справедливістю.

Розподіл та перерозподіл ресурсів, створених благ та доходів має бути таким, щоб забезпечити поєднання ефективності та справедливості. З розвитком економічної науки було запропоновано багато критеріїв, які б характеризували ефективність і справедливість. Перш за все була зроблена спроба використати критерій, який характеризує поведінку окремого індивіда – максимум корисності. Проте, цей критерій дуже важко реалізувати в практичній площині. Справа в тому, що корисності різних благ можна співставити тільки за принципом: краще-гірше. Кількісно вони не співмірні, індивідуальні корисності не можна додати і отримати сукупну корисність.

2. Оптимум Парето

В практичному відношенні більш доступним є критерій демократичної більшості, що ґрунтується на принципі рівності всіх людей. На жаль, застосування цього критерію не враховує інтенсивності бажань чи небажань людей. В зв'язку з цим, як показує практика виникає соціальна напруга, приймаючи інколи дуже гострі форми. Поширеним є критерій, запропонований італійським економістом *Вільфредо Парето* (1848–1923) та *Ніколасом Калдором*, американським економістом, представником неокласичного напрямку.

В. Парето вважав, що будь-яке покращення добробуту в суспільстві має місце тоді, коли покращення добробуту окремої людини не приносить збитків іншим. Фактично існує два критерії оптимальності за Парето. Перший належить до розподілу благ (поліпшення корисності одного зменшує корисність інших), другий – до виробництва (поліпшення корисності одного не зменшує корисність інших).

Проблема в тому, як визначити рівень добробуту не окремої людини, а суспільства в цілому. За Парето, оптимум досягається, коли досягається рівновага на всіх ринках, у всіх секторах економіки. До цього оптимуму прямує ринковий конкурентний механізм. У своїй праці “Вчення політичної економії” В. Парето сформулював поняття суспільної максимальної корисності, яке тепер називають “оптимумом Парето”. Це поняття вживають для оцінки таких змін, які або поліпшують добробут усіх, або не погіршують їх добробуту з покращенням добробуту принаймні однієї людини.

Оптимум Парето – це максимум добробуту, при якому не можна досягти зростання багатства будь-кого шляхом трансформації товарів і послуг в процесі виробництва чи обміну, не погіршуючи добробут якого-небудь індивіда.

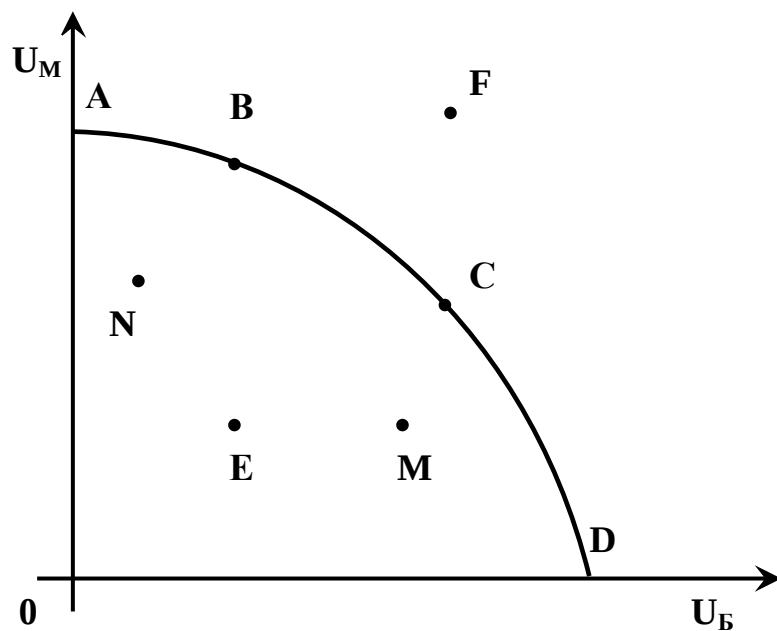

Рис. 2. Парето-оптимальність на кривій виробничих можливостей

Концепція “оптимуму Парето” дозволяє прийняти оптимальне рішення щодо максимізації прибутку і корисності, якщо теоретична аргументація

оптимальної комбінації споживання ґрунтується на наступних передумовах: суто особистісна оцінка власного добробуту; визначення суспільного добробуту через добробут окремих людей; неможливість зрівняння добробуту окремих людей.

Парето-оптимальність у виробництві спробуємо пояснити за допомогою кривої виробничих можливостей і назовемо її “кривою можливих добробутів”. Для простоти графічного зображення будемо вважати, що суспільство складається тільки з двох осіб – Бондаренка і Максименка, добробут яких будемо відкладати на осях координат. На осі абсцис відкладемо добробут Бондаренка (див. рис.2), а на осі ординат – добробут Максименка.

Всі точки, що знаходяться між осями координат відображають певні рівні добробуту цих двох осіб. Припустимо, що з врахуванням наявних виробничих ресурсів і існуючих у виробництві технологій межа можливих добробутів визначається кривою AD . Ця крива може зміститися вгору і вправо за умови вдосконалення суспільством технологій і залучення у виробництво додаткових ресурсів. Тому комбінація добробутів, яка позначена точкою F , недоступна ні Бондаренку, ні Максименку. Точки N , E , M доступні, але не Парето-оптимальні, оскільки існує безліч точок на межі можливих добробутів, де задоволення, яке отримує хоч би одна особа, більше, ніж в названих точках. Отже, Парето-оптимальними є всі комбінації добробутів, що лежать на кривій, що є межею можливих добробутів.

Парето-оптимальний стан за умов обміну можна пояснити на наступному прикладі (цей приклад використовує В. Парето). Припустимо, що дві особи володіють кількістю OM блага x і кількістю ON блага y відповідно. Криві байдужості цих двох людей показані на рис. 3,а) та 3,в).

Кожна точка всередині чи на межах площі між кривими 1 і $1'$, є можливим актом обміну, вигідним для обох сторін, оскільки в гіршому випадку він залишає їх на кривих байдужості 1 і $1'$, а можливо, на більш високих кривих байдужості.

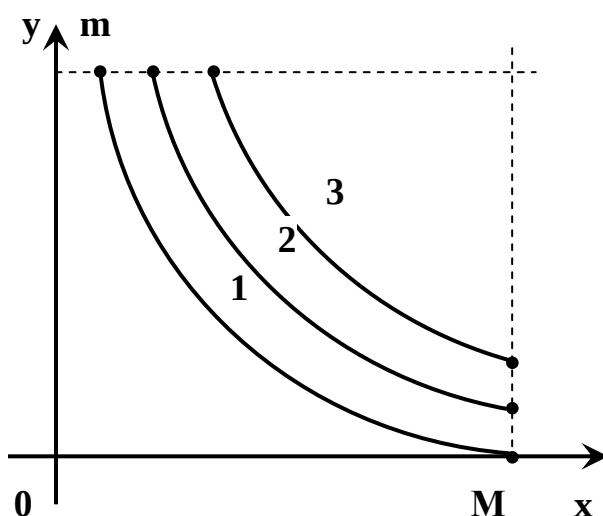

Рис.3,а) Криві байдужі особи М

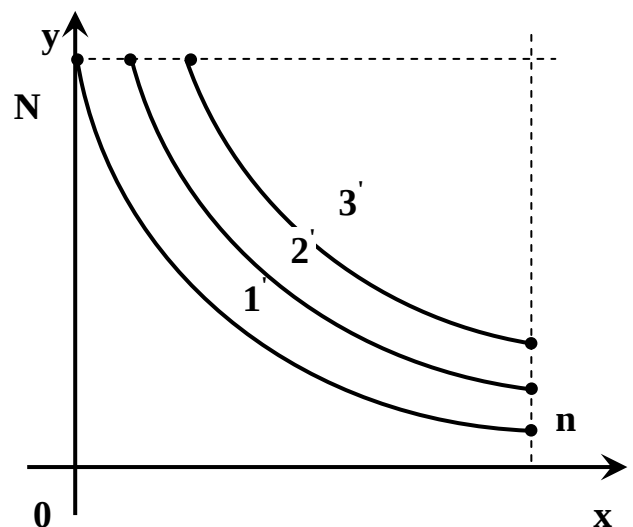

Рис.3,в) криві байдужі особи Б

Рис.3. Криві байдужості

Проте людина, яка володіє OM кількості x , захоче в результаті переміститися якомога далі в північно-східному напрямку, тоді як людина, що володіє ON кількості y , захоче переміститися якомога далі в південно-західному напрямку; в той же час вони обидві повинні погодитися на обмін у співвідношенні, що відповідає нахилу лінії цін $MP, MP^I, \dots$; отже, торгівля може відбуватися влюбій точці на “контрактній кривій” CC' , яка є геометричним місцем точок дотику двох систем кривих байдужості.

Обмін на конкурентному ринку завжди буде зводити обох індивідів в одну точку на контрактній кривій, оскільки вони обидва змушені реагувати на один і той же набір цін. Якщо відносна ціна y в одиницях x дорівнює нахилу лінії цін MP , то кожний індивід максимізує своє задоволення, купуючи додаткові кількості x і y доти, поки їхні граничні корисності не будуть пропорційними їхнім відносним цінам. Оскільки обидва індивіди реагують на одну й ту саму систему цін, то відношення граничних корисностей або норма заміщення між двома товарами має бути однаковою для двох індивідів. Обмін відбудеться у точці Q , де гранична норма заміщення між двома товарами однакова. Q – це точка оптимального обміну, бо жодний індивід не зможе перейти на вищу криву байдужості, не перемістивши іншого на нижчу криву байдужості.

Однак ця точка є оптимальною лише за даних цін та початкових кількостей x і y , принесених на ринок. Сума задоволення двох індивідів могла б бути більшою в інших точках на контрактній кривій. Якщо ми не хочемо робити міжособистісного порівняння корисності, то нам доведеться задовольнитися твердженням, що кожна точка на контрактній кривій вища лише порівняно з точками поза контрактною кривою. Відмова від міжособистісного порівняння корисності означає, що можна оцінювати лише ті зміни, що поліпшують або погіршують чиєсь економічне становище або принаймні поліпшують економічне становище одного індивіда, не погіршуючи економічного становища іншого; поліпшення чийогось добробуту за рахунок добробуту когось іншого не можна оцінити в одиницях корисності. Наближення до контрактної кривої завжди супроводжується безперечним поліпшенням сукупного добробуту, а от рух уздовж контрактної кривої змінює розподіл сукупного добробуту між учасниками ринку.

Досліджуючи економічний оптимум, В. Парето використовує категорії:

- а) *гранична норма заміщення* – відношення, в якому споживач може замінити одне благо іншим, не покращивши і не погіршивши свого становища;
- б) *гранична норма технічного заміщення*, яка характеризує відношення, коли один фактор виробництва може бути замінений на інший без зміни рівня виробництва;
- в) *гранична норма трансформації* – відношення, згідно з яким економіка в цілому жертвує виробництвом одного блага для збільшення іншого.

На основі цих понять Парето формулює умови, за яких можливий оптимум:

- гранична норма заміщення між будь-якими двома благами повинна бути однаковою для всіх споживачів;

- гранична норма технічного заміщення між будь-якими двома факторами повинна бути однаковою, де б ці фактори не використовувалися;
- гранична норма трансформації для будь-яких двох благ повинна дорівнювати граничній нормі заміщення в споживанні цих двох благ.

Оптимум Парето, за словами його автора, визначається як “положення, з якого не можна відійти на невелику відстань, так, щоб добробут усіх індивідів підвищився або знизився” [2, 543], тобто йдеться про максимум або мінімум, залежні від умов другого порядку.

Щоб уникнути міжособистісного порівняння корисностей, Парето відмовився оцінювати зміни добробуту, які роблять одних людей заможнішими, а інших біднішими і супроводжуються конфліктом добробуту індивідів.

Енріко Бароне у 1908 році запропонував, щоб усі зміни індивідуального добробуту могли виражатися відповідною кількістю реального доходу, яку індивід був би готовий отримати, або сплатити для того, щоб повернутися до свого початкового добробуту. Зміна, яка сприяє одним людям, а шкодить іншим, може тепер вважатися загальним поліпшенням добробуту, якщо ті, що виграли, можуть компенсувати втрати тим, що програли, і останні добровільно погодяться на зміну, іншими словами, візмуть хабара: після того, як таку компенсацію сплачено, ті, що виграли, поліпшать своє економічне становище, а ті, що програли, не погіршать свого.

Н. Калдор та *Дж. Р. Гікс* у 30-х роках XX століття відродили концепцію компенсаційних платежів в економічній теорії добробуту, хоча і не наполягали на обов’язковій їх виплаті. Вони бачили різницю між потенційною і фактичною компенсацією: потенційна компенсація передбачає наявність надлишкового доходу, доступного для розподілу, а фактична компенсація визначає вибір найбажанішого конкретного перерозподілу додаткового доходу. Перерозподіл доходів здійснюється за допомогою перерозподільчих платежів, як уже було сказано вище, через податкову систему та трансферти. Результатом перерозподілу є формування похідних доходів.

Трансферти можуть набувати натуральної та грошової форм. Прикладом натуральної форми трансфертних виплат є продовольчі талони, безплатний громадський транспорт, безплатна медична допомога тощо. Прикладом грошової форми трансфертів є виплати пенсій, стипендій, надання субсидій. Перерозподіл доходів здійснюється через державний бюджет. У доходній частині бюджету акумулюються суми податків від усіх суб’єктів економіки і перерозподіляються через видатки на заробітну плату лікарям, вчителям і управлінському персоналу держави.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте суть економічного механізму перерозподілу доходів.
2. Чим характеризується проблема розподілу доходів?
3. Охарактеризуйте *оптимум Парето*.

РОЗДІЛ 4. ПІДПРИЄМНИЦТВО І ПІДПРИЄМСТВО.

Тема 8. Економічний зміст, функції, моделі і форми підприємництва

1. *Поняття “підприємництво” та еволюція його теоретичного осмислення.*
2. *Суть, функції, моделі та принципи підприємництва.*
3. *Форми і види підприємництва.*

1. Поняття “підприємництво” та еволюція його теоретичного осмислення.

В сучасних умовах одним із чинників соціально-економічного прогресу у більшості країн світу, в тому числі і в Україні, є підприємництво та суб'єкти, що його здійснюють – підприємці.

Термін “підприємець”, “підприємництво” ввів у науковий оборот ще у XVIII столітті англійський економіст і банкір *Р. Кантільон* (1680–1734). Досліджуючи особливості і формування капіталістичної системи господарювання, він зазначав, що в економічному середовищі з'явився новий прошарок людей, які на власний розсуд займаються бізнесом, ризикують, розпочинаючи нову справу, впроваджують певні нововведення. Підприємець вкладає власні кошти у своє діло, долає протидію зовнішнього середовища, рухає економіку в напрямку постійного вдосконалення.

Якісно нову оцінку підприємництва дав наприкінці XIX століття британський економіст *Альфред Маршалл* (1842–1924), який виділив підприємницьку здатність (хист) в окремий фактор виробництва разом з працею, землею та капіталом.

Повнішу характеристику підприємництва наводить у своїх працях австро-американський економіст *Йозеф Шумпетер* (1883–1950), якого вважають класиком у цій галузі. Й. Шумпетер розглядав підприємництво як ризикову інноваційну діяльність, що має на меті поліпшення економічного становища підприємства. Неокласичній теорії економічної рівноваги він протиставив власну *теорію економічної нерівноваги*.

Узагальнюючи погляди вчених на сутність поняття “підприємництво” і роль підприємця на різних етапах ринкової системи господарювання дає підставу вважати підприємництво, як господарську діяльність підприємця, особливий, творчий тип господарювання, основу якого складає новаторський підхід до організації і ведення бізнесу, постійний пошук ефективних способів використання можливостей, прагнення до нових перспектив розвитку власної справи, зважений підхід до ризику.

2. Суть, функції, моделі та принципи підприємництва.

Суть підприємництва як методу господарювання розкривають його *соціально-економічні функції*, серед яких основними є: ресурсна, організаційна, новаторська, соціальна і особистісна.

Ресурсна (господарська) функція полягає в діяльності з мобілізації, комбінації і найефективнішого використання трудових, матеріальних, фінансових, інтелектуальних та інформаційних ресурсів.

Організаційна функція полягає у поєднанні ресурсів виробництва в оптимальних пропорціях, впровадженні нових форм і методів організації виробництва, нових форм заробітної плати та їх оптимального поєднання з традиційними, організації збуту, менеджменту, маркетингу і реклами.

Новаторська функція полягає у генеруванні нових ідей, здійсненні дослідно-конструкторських розробок, їх впровадженні у виробництво і створенні на їх основі нових товарів і надання нових послуг.

Соціальна функція полягає у виготовленні товарів і послуг, необхідних суспільству, відповідно до його потреб.

Особистісна функція полягає у самореалізації власних можливостей підприємця, отриманні задоволення від своєї діяльності.

Враховуючи характеристики теоретиків підприємництва та його соціально-економічні функції, які воно виконує, можна дати його визначення, як методу господарювання.

Підприємництво – це ініціативна, новаторська, самостійна діяльність господарських суб'єктів, що здійснюється на свій ризик і власну майнову відповідальність, спрямовану на пошук та знаходження оптимальних економічних рішень з метою отримання максимальної вигоди (доходу, прибутку тощо).

Поняття “бізнес” є ширшим, ніж поняття “підприємництво”.

Бізнес – будь-який вид діяльності (навіть афери), що приносить дохід або особисту вигоду.

Поряд з поняттями “підприємництво” і “бізнес” часто застосовують також поняття “комерція”.

Комерція – це торгівельна діяльність, спрямована на прискорення продажу товару і отримання торговельного прибутку. Основне завдання комерції – всебічне обслуговування безпосереднього виробництва і раціоналізація форм обігу.

Термін “підприємництво” вживають, коли підкреслюють новаторський, творчий характер господарської діяльності. Саме творчий пошук нових способів комбінації ресурсів відрізняє підприємництво від традиційного господарювання, бізнесу і комерції.

Підприємництво функціонує на госпрозрахункових засадах, які називають *принципами*. Основними серед них є:

- економічна самостійність;
- економічна незалежність;
- економічна мотивація;
- економічна та соціальна відповідальність;
- творчість;
- ризиковість;
- діловитість.

З огляду на це розглядають дві моделі підприємництва: класичну та інноваційну.

Класична модель орієнтується на максимізацію віддачі наявних ресурсів даної фірми. Схема дій підприємця, при цьому, така : оцінка наявних ресурсів – вивчення можливостей досягнення мети – використання тієї можливості, яка дає максимальну віддачу від наявних ресурсів.

Інноваційна модель підприємництва спрямована не на ресурси, а на можливості, пов'язані пошуком додаткових ресурсів і нових можливостей. Підприємець тут діє за іншою схемою: ставить мету, шукає у зовнішньому середовищі альтернативні ресурси, оцінює свої ресурси і співставляє їх із знайденими можливостями, діє у відповідності з оптимальнішим варіантом поєднання власних і зовнішніх ресурсів.

Роль інноваційної моделі особливо помітна в сучасних умовах, коли постійно підвищуються вимоги до якості та надійності продукції, що вимагає пошуку принципово нових технологічних рішень. Сучасний розвиток НТП сприяв появі дрібного науковомісткого підприємництва, яке розробляє і впроваджує науково-технічні проекти, що відповідають вимогам часу.

Економічними умовами підприємництва є:

- реальний плюралізм форм власності, тобто наявність різних форм власності, які визначені чинним законодавством рівноправними і можуть конкурувати між собою за ринки збуту і сфери прикладання капіталу;
- стабільна, науково обгрунтована економічна політика держави щодо підтримки підприємництва;
- розвинута інфраструктура підготовки і підтримки підприємництва;
- раціональна внутрішня і зовнішня економічна державна політика захисту вітчизняного товаровиробника;
- ефективне державне регулювання національної економіки.

Правовими умовами підприємництва є:

- стабільна законодавча база;
- наявність антимонопольного законодавства і можливість його практичної реалізації;
- наявність законів, які захищають інтелектуальну власність;
- проста процедура реєстрації підприємств і форм звітності та контролю за їх діяльністю;
- відсутність свавілля чиновників і хабарництва;
- ефективне податкове законодавство.

Важливими умовами підприємницької діяльності в інших сферах є:

- стабільна політична ситуація в державі;
- позитивна суспільна думка і наявність відповідного психологічного клімату щодо діяльності підприємців;
- належний рівень культури підприємництва і взаємовідносин між підприємцями.

3. Форми і види підприємництва.

У сучасній економіці діють три основні економічні суб'єкти: домогосподарства, фірми та держава.

Домогосподарство – це економічна одиниця, що складається з однієї або більше осіб, яка володіє ресурсами, постачає ними економіку та використовує

отримані за це доходи для купівлі товарів і послуг, які задовільняють матеріальні потреби його членів.

Домогосподарство як економічний суб'єкт виконує чотири *основні функції* в національній економіці: власника і постачальника ресурсів; виробника життєвих благ; споживача товарів і послуг; заощадника доходів і їх інвестування в економіку.

Фірма – це самостійна ділова одиниця, яка має певний набір економічних ресурсів, комбінує і організовує їх для виробництва життєвих благ, а також володіє одним або багатьма підприємствами. Через фірму громадяни реалізують свою господарську діяльність. Фірми різняться розмірами, сферами діяльності, власністю та іншими ознаками. Незважаючи на відмінності, головною функцією всіх фірм (підприємств) є господарська діяльність.

Держава, як економічний суб'єкт впливає на господарську діяльність через розгалужену систему правових, адміністративних і економічних важелів та інструментів. Вона виконує такі *основні економічні функції*:

- створює необхідну правову базу для нормального функціонування економіки;
- перерозподіляє доходи між різними верствами населення для зменшення економічної нерівності;
- захищає конкуренцію;
- забезпечує суспільство благами громадського вжитку;
- фінансує науково-дослідні та конструкторські роботи;
- за допомогою макроекономічних інструментів (податків, державних видатків, пропозиції грошей, квот і ін.) регулює обсяг виробництва, доходів, рівень зайнятості, інфляцію й інші параметри національної економіки.

Номінальними підприємницькими суб'єктами можуть бути фізичні та юридичні особи всіх форм власності, які мають на це юридичне право. *Реальними суб'єктами* підприємництва виступають фізичні та юридичні особи, які не обмежені законом в правоздатності, можуть реалізувати себе в цій ролі і мають для цього матеріальні та фінансові ресурси.

Фізичні особи – це окремі індивідууми (ремісники, фермери, окремі винахідники та ін.) або сім'ї, що здійснюють підприємницьку діяльність власними засобами виробництва і власною працею, або виступають як організатори виробництва на основі власного капіталу і найманої праці. Фізичні особи можуть займатися підприємницькою діяльністю в будь-якій сфері економіки, окрім тих сфер, відносно яких зроблено спеціальні застереження законом.

Фізичні особи в якості суб'єктів підприємницької діяльності, зобов'язані зареєструватися в місцевих органах влади. Для одних видів підприємницької діяльності реєстрація здійснюється явочним порядком, для інших вимагається спеціальний дозвіл. При дозвільному порядку необхідно отримати ліцензію на заняття певним видом діяльності. На підтвердження реєстрації фізична особа отримає свідоцтво, яке вона зобов'язана представити в державні податкові та статистичні органи для обліку як суб'єкта підприємництва.

Юридична особа як суб'єкт підприємництва діє на підставі статуту. Її правоздатність виникає з моменту затвердження статуту та його реєстрації в

місцевих органах влади. Основною формою юридичної особи виступає підприємство (фірма).

Персоніфікованим суб'єктом підприємництва виступає підприємець.

Підприємець – господарюючий суб'єкт, що здійснює підприємницьку діяльність з метою одержання вигоди шляхом раціонального комбінування факторів виробництва і їх ефективного застосування.

Підприємництво в різних галузях економіки має свої особливості і відрізняється за змістом і технологією ведення підприємницької діяльності. Навіть вид товарів і послуг та способи їх отримання впливають на характер підприємництва.

Форми підприємництва залежать від того, чи діє підприємець самостійно, чи у кооперації з іншими підприємцями, використовує для підприємництва своє майно чи майно інших осіб, використовує власну працю чи залучає найманих працівників.

У випадках, коли підприємець діє як фізична особа за умови реєстрації власного діла, але без оформлення статуту підприємства – це найпростіша *індивідуальна форма підприємництва*.

Колективна форма підприємництва формується на основі об'єднання кількох капіталів і створення юридичної особи у вигляді господарського товариства.

Об'єднані, інтеграційні форми підприємництва оформляються як господарські асоціації і союзи.

Види підприємництва. В залежності від змісту конкретної діяльності і факторів, що використовуються, розрізняють такі види підприємництва: виробниче, комерційне, фінансове, страхове і посередницьке.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть як відбувався процес формування теорії підприємництва?
2. Розкрийте економічну суть підприємництва як економічної категорії і як методу господарювання.
3. Як співвідносяться поняття "господарювання", "підприємництво", "бізнес", "комерція"?
4. На яких принципах ґрунтується підприємництво і які чинники забезпечують його функціонування?

Тема 9. Підприємство в умовах ринкового господарювання.

- 1. Економічна природа підприємництва. Розвиток різноманітних форм підприємств в економіці України.*
- 2. Підприємництво, як форма діяльності підприємств. Функції підприємництва.*
- 3. Кругообіг капіталу, як рух індивідуального відтворення підприємства.*

1. Економічна природа підприємництва. Розвиток різноманітних форм підприємств в економіці України.

Підприємство – це суспільна форма продуктивних сил, первинна ланка суспільного розподілу праці в якому проходить процес з'єднання виробничих ресурсів, або факторів виробництва. Кожне підприємство має дві обов'язкові економічні ознаки: виробництво продукції і послуг для задоволення потреб людей суспільства та одержання прибутку;

Щоб вільно орієнтуватися в різноманітності підприємств необхідно розрізнити такі форми підприємств – організаційну і економічну, види підприємств.

Організаційна форма – це спосіб з'єднання окремих елементів продуктивних сил (фабрики, комбінати, заводи, трести). Між організаційними формами підприємств існують економічні зв'язки, які в своїй сукупності утворюють економічну форму підприємства, в основі якої лежать відносини власності. Економічні форми поділяють на бюджетні, орендні, кооперативні. Різноманітність економічних і організаційних форм підприємств визначені у відносинах власності утворюють типи підприємств. Існуючі типи діляться на три типи – державні, недержавні, змішані.

Підприємства, як первинна ланка економіки має економічну та юридичну самостійність. Економічна та юридична самостійність регламентується законодавчими актами. Так, в Україні діє закон України “Про підприємництво”, який регламентує економічну та юридичну самостійність Українських підприємств. **Економічна самостійність** полягає в тому, що підприємство самостійно вирішує основні питання господарської діяльності. **Юридична самостійність** визначається тим, що підприємство є юридичною особою з правом укладення господарських угод, має власну назву, рахунок в банку, печатку і право укладати та завіряти угоди виробничого і комерційного характеру.

В Україні згідно з законом “Про підприємництво”, а також у відповідності з формами власності, діють підприємства таких типів:

- 1) індивідуальне (засноване на приватній власності і на праці фізичної особи);**
- 2) сімейне підприємство (засноване на власності і праці громадян України, членів однієї сім'ї з правом найму робочої сили);**
- 3) приватні підприємства (засновані на власності окремого громадянина України, також з правом найму робочої сили);**
- 4) колективні (засновані на власності трудового колективу);**
- 5) державні підприємства (засновані на державних підприємствах);**

6) спільні підприємства (засновані на основі об'єднань майна різних власників (змішана форма власності)).

В умовах ринкових відносин серед суб'єктів господарської діяльності, особливо виділяються малі підприємства, які складають основу так званого малого бізнесу. Особливою формою організації підприємницької діяльності в Україні є господарські товариства, такими визначаються підприємства, організації, установи, створені на умовах угоди юридичних осіб і громадян, шляхом об'єднання їх майна з метою одержання прибутку. Функціонування господарських товариств регулюється законом України "Про господарські товариства". До них відносяться: акціонерні (корпоративні) товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства.

2. Підприємництво, як форма діяльності підприємств. Функції підприємництва.

Підприємництво або підприємницька діяльність – специфічний фактор виробництва, який передбачає ініціативу, кмітливість і ризик в організації виробництва.

У загальному плані підприємництво можна охарактеризувати як господарську діяльність, спрямовану на одержання вигоди і пов'язану із використанням виробничих ресурсів самостійного підприємства. Як економічна категорія підприємництво відбиває певні економічні відносини і зв'язки між господарюючими об'єктами з приводу одержання і розподілу доходів на основі економічної конкуренції. Підприємництво – це неодмінний атрибут ринкової економіки, але лише в ХХ ст. воно стало розглядатись фактором виробництва. Підприємництво – це форма діяльності у сферах виробництва, торгівлі, послуг, направлене на одержання прибутку. Підприємництво ґрунтується на наступних принципах:

- 1) свобода підприємництва, тобто підприємець має право на придбання економічних ресурсів, організацію виробництва товарів і послуг, вільно їх продавати, використовувати нові технології для виробництва нових товарів;
- 2) свобода вибору, тобто власники матеріальних ресурсів і грошового капіталу можуть використовувати ці ресурси за власним бажанням;
- 3) майнова відповідальність за господарську діяльність підприємства;
- 4) особистий інтерес як головна мета поведінки економічного суб'єкта;
- 5) економічний контроль, тобто створення умов для розвитку конкуренції.

Об'єктом підприємництва є господарська діяльність спрямована на одержання прибутку. Суб'єктами підприємництва є самі підприємці і підприємства в цілому. Підприємці – це новатори, які шукають нові можливості у використанні ресурсів, виробляють на ринок нові товари, втілюючи у життя нові господарські ідеї, формують цілі і завдання підприємств, організовують трудові колективи на їх виконання, ідуть на ризик. Підприємництво виконує основні функції:

- 1) мобілізація капіталу та інших виробничих ресурсів для досягнення найкращих результатів;
- 2) організація виробництва і збуту продукції, її реклами та маркетингу;

3) новаторство, обґрунтування і впровадження у підприємницьку діяльність нових ідей і творчої ініціативи.

Підприємницька в Україні регламентується законом України “Про підприємництво”. В законі України відображені форми підприємницької діяльності, які можуть функціонувати і економіці України. Це такі форми: приватні, колективні, корпоративні (акціонерні) та державні підприємства.

3. Кругообіг капіталу, як рух індивідуального відтворення підприємства.

В процесі виробництва підприємство використовує свої фонди (капітал). **Фонди або капітал підприємства** – це усі матеріальні засоби, які виражені в грошовій формі, а також грошові кошти. Фонди підприємства в процесі

$\Gamma - T < \begin{smallmatrix} \text{З.В.} \\ \text{Р.С.} \end{smallmatrix} \dots$	$\dots B \dots$	$\dots T' - \Gamma'$
---	-----------------	----------------------

виробництва здійснюють кругообіг. При цьому вони змінюють свою функціональну форму, тобто грошовий капітал перетворюється в товарний. Фонди в своєму русі проходять три стадії:

де: **Г** – гроші, **Т** – товар, **В** – виробництво,

з.в. – засоби виробництва, **р.с.** – робоча сила.

Постійно повторювальний процес кругообігу капіталу називається оборотом капіталу. Оборот капіталу визначається часом обороту і швидкістю обороту фонду. Час обороту визначається періодом, за який капітал або фонди здійснюють один оборот. Час обороту складається із часу виробництва і часу обігу. Швидкість обороту капіталу вимірюється кількістю їх оборотів протягом року. Виробничий капітал в процесі обороту розпадається на основний та оборотний.

Основний капітал – це та частина виробничого капіталу, яка в процесі виробництва переносить на новий товар свою вартість по частинах. До основного капіталу відносяться споруди, машини, устаткування.

Оборотний капітал – це та частина виробничого капіталу, яка в процесі виробництва повністю переносить на новий товар свою вартість. До оборотного капіталу відносять: матеріали та сировину.

Речові елементи основних виробничих фондів в процесі виробництва мають тенденцію до зношення. Розрізняють фізичне і моральне зношення основних фондів капіталу. Перший вид морального зношення – зміна в ціні, другий – зовсім нова конструкція.

Фізичне зношування основного капіталу підприємства відбувається внаслідок поступової втрати ним вартості, яка частинами переноситься на вироблений продукт, а також під дією природних чинників.

Моральне зношування відбувається через їх знецінення внаслідок появи на ринку, аналогічних, але більш продуктивних чи дешевих основних фондів або появи нової структури аналогічних фондів.

На другій стадії кругообігу основних капіталів відбувається їх амортизація. **Амортизація** – це відрахування частки з основних фондів в грошовій нормі. Амортизаційні відрахування зосереджуються в амортизаційному фонді.

Співвідношення річної норми амортизації до початкової вартості основних фондів називається **нормою амортизації**.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть чому підприємство є первинною ланкою у структурі народногосподарського комплексу?
2. За якими критеріями визначаються організаційно-правові форми підприємств.
3. Який критерій лежить в основі поділу підприємств на малі, середні і великі? Покажіть переваги і недоліки властиві кожному із них.
4. Що таке венчурне і лізингове підприємництво?

Тема 10. Витрати виробництва і доходи підприємства.

1. *Витрати виробництва, їх суть та види. Собівартість продукції та її структура.*
2. *Доходи підприємства, їх суть та форми.*
3. *Прибуток, його суть і структура. Норма прибутку.*

1. Витрати виробництва, їх суть та види. Собівартість продукції та її структура.

Придбання підприємством виробничих і невиробничих фондів утворює його витрати. Витрати підприємства внаслідок придбання ним виробничих факторів, пов'язаних з виробництвом продуктів. Одні з них, витрачаються на сировину, матеріали, паливо, енергію, робочу силу – це оборотні фонди, інші – на закупівлю засобів виробництва – основні фонди. Сучасна економічна теорія вважає витрати виробництва платою підприємства за залучені фактори виробництва.

Витрати підприємства розглядаються під кутом зору підприємця, який прагне обґрунтувати оптимальну стратегію фірми і досягти мети – одержання високого доходу на одиницю затрат на виробничі ресурси. Підприємець стикається з обмеженістю ресурсів, тому він повинен зробити вибір між альтернативними способами їх використання. Так, виникають **альтернативні витрати**, тобто витрати ресурсів за найкращим альтернативним варіантом їх використання. Підприємець, приймаючи рішення про застосування ресурсів, відмовляється від виробництва інших товарів, тобто жертвує цінністю альтернативних можливостей.

Розрізняють зовнішні і внутрішні витрати підприємства. **Зовнішні витрати** дорівнюють сумі грошових виплат фірми за використані ресурси зовнішнім постачальникам, тобто іншим фірмам за сировину, матеріали, енергію, працю тощо, при умові, що постачальники не належать до числа власників даного підприємства. **Внутрішні витрати** підприємства – це витрати власні і самостійно використані ресурси. Внутрішні витрати – це неоплачені витрати, вони не набувають цінового виразу. Внутрішні витрати – це втрачена вигода від того, що фірма сама використовує власні ресурси, а не продає їх, не віддає їх в оренду іншим фірмам. Внутрішні витрати з'являються тоді, коли фірма застосовує власні грошові фонди, жертвуючи процентом, власною працею і підприємницькою діяльністю, відмовляючись від заробітку, який могла б одержати, запропонувавши ці ресурси іншим.

Сума зовнішніх і внутрішніх витрат створює так звані **економічні витрати**. Поряд з економічними витратами існують і бухгалтерські витрати підприємства.

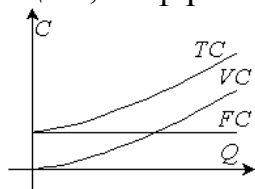
Бухгалтерські витрати – це всі зовнішні витрати, тобто грошові кошти, які проходять через бухгалтерські рахунки підприємства.

Витрати підприємства класифікуються і за іншими критеріями: це витрати, які залежні та незалежні від обсягу виробництва. Витрати, які не залежать від обсягу виробництва називаються **постійними**. До них відносяться вартість

обладнання і устаткування, оренда, позичковий процент, податки, амортизаційні відрахування і заробітна платня управлінців. Витрати, які залежать від обсягів виробництва називаються **змінними витратами**. Це вартість сировини, матеріалів, палива, енергії, заробітна плата робітників.

Сума постійних і змінних витрат утворює загальні витрати. **Загальні або повні витрати** – це грошова сума на виробництво повного обсягу продукції.

Величина витрат (постійних, змінних, загальних) на одиницю продукції утворюють середні витрати. Середні загальні витрати підприємства постійно порівнюють з ринковою ціною одиниці даного товару, якщо вони нижчі, ніж ринкова ціна, то фірма одержує прибуток, тобто вона є рентабельною.

TC – загальні витрати
 ATC – середні загальні витрати
 VC – змінні витрати
 AVC – середні змінні витрати

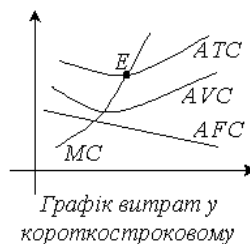
FC – постійні витрати

AFC – середні постійні витрати

Додаткові витрати на виробництво кожної додаткової одиниці продукції утворюють граничні витрати (MC). Граничні витрати дорівнюють відношенню зміни загальних витрат до зміни кількості продукції.

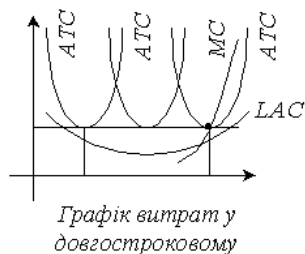
Характер витрат підприємства змінюється в залежності від періоду виробництва, тому економічна теорія розрізняє короткостроковий і довгостроковий період виробництва.

Короткостроковий період виробництва – це такий період часу, протягом якого фірма не встигає змінити свої постійні витрати у відповідь на зміну умов господарювання, тому реагує лише змінними витратами.

Графік витрат у короткостроковому періоді

Довгостроковий період виробництва визначається часом, протягом якого підприємство може змінити всі свої виробничі можливості шляхом зміни всіх факторів виробництва.

Графік витрат у довгостроковому періоді

Поєднання постійних і змінних факторів виробництва викликає дію закону спадкової віддачі ресурсів. Цей закон стверджує, що послідовне зростання кількості змінних ресурсів у поєднанні з постійними, починаючи з певного моменту, створює усе менший приріст продукту у розрахунку на кожну одиницю зростаючого змінного ресурсу, тобто усе менший приріст граничного продукту.

2. Доходи підприємства, їх суть та форми.

Доходи підприємства утворюються від реалізації виробленого продукту, тобто це є грошова виручка від реалізації товарних фондів.

Розрізняють такі три види доходів підприємства:

- 1) звичайний дохід (формується за рахунок реалізації продукції);
- 2) капітальний дохід (дохід від перепродажу виробничих фондів, майна, землі, фінансових активів тощо);
- 3) дивідендний дохід (дохід від акцій інших фірм).

Але основним видом доходу фірми є валовий і чистий прибуток. **Валовий дохід** – це грошова сума доходів фірми за певний період часу. **Чистий дохід** – це валовий дохід без суми повних витрат.

Для характеристики доходу фірми важливими є показники середнього і граничного доходу, пов'язані із сукупним валовим доходом. Так як валовий дохід, який одержує фірма, дорівнює ціні продукту на кількість реалізованого продукту, то середній дохід фірми – це дохід в середньому на одиницю проданого товару або продукту (визначення класичної політичної економії): $W=C+V+M$, де W – сукупний продукт, C – витрати на засоби виробництва, V – витрати на заробітну плату, m – прибуток (або додаткова вартість).

Сучасна економічна теорія визначає дохід за формулою: $R=P \cdot Q$, де P – ціна, Q – кількість. Середній дохід дорівнює $AR = \frac{R}{Q}$, граничний – $MR = \frac{\Delta R}{\Delta Q}$, чистий дохід або прибуток: $m=W-(c+v)$.

3. Прибуток, його суть і структура. Норма прибутку.

Прибуток – це різниця між валовим доходом і повними витратами.

Прибуток як економічна категорія проявляється в його функціях:

- 1) є критерієм господарської діяльності підприємства;
- 2) здійснює розподіл чистого доходу нації;
- 3) прибуток економічно стимулює підприємство.

Основна мета будь-якого підприємства – максималізація прибутку. Вона досягається шляхом зменшення середніх повних і граничних витрат підприємства при зростанні обсягу виробництва, тобто при підвищенні його ефективності.

У найбільш загальному вигляді ефективну діяльність можна визначити через норму прибутку. Норма прибутку дорівнює відношенню прибутку до витрат підприємства: $P' = \frac{P}{C+V} = \frac{P}{TC}$. Чим вища норма прибутку, тим вища ефективність підприємства. У господарській практиці норма прибутку є показником рентабельності підприємства.

В зв'язку зовнішніх витрат розрізняють дві форми прибутку підприємства – бухгалтерський і економічний прибуток. **Бухгалтерський прибуток** – це різниця між загальною грошовою виручкою і зовнішніми витратами. **Економічний прибуток** – це загальна грошова виручка без усіх витрат.

В економічній теорії є поняття **нормального прибутку**. Нормальний прибуток сплачується підприємцю за його організацію і управління підприємством.

Економічною формою витрат відокремленого підприємства є собівартість. **Собівартість** – це вираженні в грошовій формі витрати підприємства на

виробництво і реалізацію певної продукції. Тобто в собівартість ($C+V$) входять як зовнішні так і внутрішні витрати, а також витрати від реалізації продукту.

Питання для самоконтролю

1. Які Ви знаєте показники, що вимірюють ефективність діяльності фірми?
2. Як Ви розумієте відмінності між бухгалтерським, економічним та нормальним прибутком фірми?
3. Що таке дохід фірми і якими є його форми?

РОЗДІЛ 5. ТЕОРІЯ ГРОШЕЙ І ГРОШОВОГО ОБІГУ.

Тема 11. Економічна природа, суть і основні теорії грошей.

1. *Походження і суть грошей.*
2. *Функції грошей.*
3. *Система грошового обігу та її типи. Закон грошового обігу.*
4. *Інфляція і дефляція: економічна природа, форми, типи, рівні і наслідки.*

1. Походження і суть грошей.

Незважаючи на широку палітру поглядів на виникнення і суть грошей, майже усі економісти сходяться на тому, що їх поява пов'язана із розвитком поділу праці і обміну. Найбільш послідовно ця ідея проводилась у марксистському економічному вченні, яке ґрунтується на *трудовій теорії вартості*.

Згідно з цією теорією, вартість – внутрішня властивість товару, а її величина визначається витратами праці, тобто певною кількістю абстрактної, суспільної праці, що була застосована для виготовлення даного товару. Зовнішнім проявом, *формою вартості* виступає *мінова вартість*, тобто, здатність товару обмінюватись на інший товар у певних кількісних пропорціях, які визначаються величиною вартості. Тому абстрактна праця знаходить свій вираз не безпосередньо в одиницях робочого часу, а через обмін товарів у формі мінової вартості.

Особливо суттєвий вплив на розвиток обміну мав перший великий суспільний поділ праці (відокремлення скотарства від землеробства), у результаті чого частина продукції скотарства постійно призначалася для обміну. З'являється *повна або розгорнута*, форма вартості, коли при обміні одному товару протистоїть безліч інших, серед яких можна обрати найбільш потрібні. Дану форму обміну схематично можна відобразити у вигляді прикладу:

$$1 \text{ вівця} = \begin{cases} 1 \text{ мішок зерна} \\ 3 \text{ пари чобіт} \\ 2 \text{ сокири} \end{cases}$$

В порівнянні з простою або випадковою формою вартості тут помітний певний прогрес у розвитку форми вартості. Предметами обміну стають значно більше продуктів суспільної праці і відбувається якісний та кількісний розвиток товару еквівалента. Кількісний розвиток еквівалента виявляється в тому, що цю роль виконують не один, а вже декілька товарів, які спеціально призначені для продажу, а не випадково вироблений надлишок продукції. Якісна зміна реалізується в тому, що товару, який знаходиться у відносній формі вартості протистоїть велика кількість еквівалентів. Разом із тим, для даної форми вартості були характерними і певні недоліки:

– вартість кожного товару не отримувала закінченого виразу, так як кількість товарів-еквівалентів з розвитком процесу обміну могла безмежно

- збільшуватися;
- вартість товару не мала однозначного, загальновизнаного виразу;
 - безпосередній обмін одного товару на інші часто був неможливий, так як він мав споживну вартість лише для певної частини суспільства.

Відмічені недоліки приводили до певного утруднення самої техніки обміну. Зміни, що відбулися у подальшому розвитку товарного виробництва і обміну, особливо після другого великого суспільного поділу праці (відокремлення ремесла), привели до появи нової, більш розвинутої форми вартості – *загальної форми вартості*, яку можна представити у вигляді прикладу:

$$\left. \begin{array}{l} 1 \text{ мішок зерна} \\ 3 \text{ пари чобіт} \\ 2 \text{ сокири} \end{array} \right\} = 1 \text{ вівця.}$$

Загальна форма вартості порівняно з повною, або розгорнутою формою вартості є більш високим рівнем вираження вартості. З боку кількості це знаходить своє відображення в тому, що уся маса товарів (знаходяться тільки у відносній формі вартості) протистоїть лише одному еквіваленту. Якісна зміна проявляється в тому, що відбувається розвиток товару еквівалента, який виступає єдиним еквівалентом, що протистоїть усім іншим товарам. Тепер всі товари виражають свої вартості в одному-єдиному товарі і виражають їх однаково.

Із всього товарного світу стали стихійно виділятися окремі товари, які на даний період часу на певному місцевому ринку відігравали роль головних предметів обміну.

Спочатку ця роль швидкоплинно і випадково відводилась то одному, то іншому товару. Але із розвитком обміну вона закріплюється за якимось певним товаром, що має найважливіше значення у вжитку даного регіону, і він виступає в ролі товарних грошей.

Товарні гроші – це товар-еквівалент, що використовується як засіб обміну і який може вступати в обмін як звичайний товар.

У скотарів *товарними грошима* ставала худоба (голова корови чи вівці), у хліборобів – певна міра зерна ячменю, пшениці чи рису, у ремісників – вироби із металу, посуд чи тканини (зокрема, у Китаї – шовк), у мисливців Півночі – шкурка хутрового звірка тощо. Ще зовсім недавно у деяких ізольованих народів роль грошей у локальних масштабах виконували такі екзотичні товари, як какао-боби (Центральна і Південна Америка), перлини, корали, морські мушлі (узбережжя Африки, Азії і Північної Америки), хутро куниці чи бобра (Північна Європа і Північна Америка) або соболя (Сибір), ікла моржів і шкури тюленів (Чукотка і Аляска) і навіть... собачі зуби (тихоокеанські острови Адміралтейства).

Поступово із двох або декількох товарів, які поперемінно виконували роль загального еквівалента, виділяється один, який став відігравати цю роль постійно. Так виникає *грошова форма вартості*.

Активізація процесу обміну і, в першу чергу, за рахунок розвитку міжрегіональної і міжнародної торгівлі в результаті третього великого

суспільного поділу праці (виникнення класу купців), з товарної маси виокремлюється такий товар, який найбільш підходить для ролі загального еквівалента. Поступово (через такі товари, як мідь, бронза, залізо) роль загального еквівалента закріплюється за дорогоцінними металами – золотом і сріблом. Виникає грошова форма, яку можна виразити формулою:

$$\left. \begin{array}{l} 1 \text{ мішок зерна} \\ 3 \text{ пари чобіт} \\ 2 \text{ сокири} \end{array} \right\} = 1 \text{ з золота.}$$

Причиною того, що в кінцевому результаті всі інші товари в якості грошей були витіснені золотом і сріблом, є ті властивості благородних металів, які роблять їх найбільш придатними для виконання функцій грошей.

Золото виявилось найбільш вдалим претендентом на роль грошей серед маси інших товарів: його є достатньо багато, щоб забезпечити потреби обміну, воно зустрічається не лише на усіх континентах, а й практично в усіх регіонах Землі, за своїми фізико-хімічними властивостями воно повсюди однакове, зберігається вічно, легко ділиться на менші частини, портативне (невелика кількість має значну вартість).

До появи грошей здійснювався *бартерний обмін* товарами. *Бартерний обмін* – безпосередній обмін товарами. Коли з'явилися гроші, єдиний і нерозривний акт обміну товарів розпався на два – продажу і купівлі. Спочатку товар обмінюється на гроші, тобто відбувається його продаж, але гроші не обов'язково потрібно одночасно обмінити на інший товар, тобто здійснити купівлю. Продаж і купівля відділились один від одного і у просторі, і у часі. Тому *обмін товарами перетворився у обіг товарів*, поряд із яким здійснюється і *обіг грошей*.

Гроші – це *товар особливого роду*, що служить загальним еквівалентом для усіх інших товарів і здійснює товарний обіг.

Водночас, із розвитком обміну і ринку відбувалась подальша еволюція грошей. Гроші почали втрачати товарну природу, коли на зміну товарним грошам у вигляді золотих монет прийшли *паперові гроші*.

Паперові гроші, на відміну від золотих, не мають внутрішньої вартості. Примусову купівельну спроможність їм надає держава, яка гарантує обіг паперових грошей на своїй території.

Паперові гроші є *символічними грошима*. *Символічні гроші* – засіб товарного обігу і платежу, чия вартість або купівельна спроможність у якості грошей значно перевищує витрати на їх виробництво або цінність при іншому використанні.

Символічними грошима є паперова готівка, розмінна монета, безготівкові гроші. Такі гроші є *декретним*, або *законним засобом обігу і платежу*, адже вони впроваджуються державою.

Отже, гроші можуть бути товаром, але сьогодні вони виступають безтілесним символом, що має купівельну спроможність. Тому можна дати більш сучасне визначення грошей.

Гроші – все те, що використовується для укладання товарних угод, виконує функції грошей, приймаючись в обмін на товари і послуги та при сплаті боргів.

Сьогодні найбільш вдало це робить *кількісна теорія грошей*, що виникла у 18 столітті (основоположники – французький економіст Ш. Монтеск'є і англійський теоретик грошей Д. Юм). *Гроші не мають внутрішньої вартості, вона, як і рівень цін, визначається кількістю грошей в обігу – основний її постулат.*

Подібних поглядів дотримувався і такий відомий англійський економіст як Дж. Лок, стверджуючи, що *вирішальним фактором, який регулює і визначає вартість грошей (у даному випадку золота і срібла), є їх кількість.*

Сучасними монетаристами було внесено ряд нових моментів у *кількісну теорію грошей* їх попередників за такими позиціями:

- вони відмовились від твердження про пропорційність динаміки грошової маси і цін;
- визнають важливість врахування зміни швидкості обігу грошей в економіці;
- враховують зміни товарної маси при організації довготривалих процесів;
- пов'язують грошову теорію з виробництвом при поясненні циклічних коливань економічного розвитку, визначаючи грошово-кредитну (монетарну) економічну політику найефективнішим важелем регулювання економіки;
- цінність грошей, їх купівельну спроможність пов'язують оберненою залежністю з рівнем цін, що знаходить вираз у *кількісній теорії грошей Фрідмена* у понятті “надання переваги активам”.

М. Фрідмен доповнив концепцію І. Фішера. У його трактуванні *кількісна теорія грошей* є різновидом *теорії попиту і пропозиції*, але не стосовно звичайних товарів, а щодо грошей. Згідно із його варіантом *кількісної теорії грошей*, пропозиція останніх дорівнює їх кількості в обігу, яка визначається державою, що здійснює *емісію готівки*, і банківською системою, що створює банківські (чекові) гроші на ґрунті *кредитної емісії*.

Близькою до *кількісної* нині стала *номіналістична теорія грошей*, яка зародилась ще у прадавні часи, коли гроші набули *монетної форми*. Остаточно ж вона сформувалась у XVII – XVIII століттях, коли грошова сфера була переповнена неповноцінними монетами. Можливість відхилення номінальної вартості грошей від внутрішньої дозволила її прихильникам зробити висновок, що *гроші – лише умовні знаки, що випускаються державою для забезпечення обігу товару.*

Сьогодні відбувся своєрідний симбіоз *кількісної* і *номіналістичної теорій*; прихильники обох вважають, що гроші не мають внутрішньої вартості, є лише її символами, а кількість грошей в обігу визначає динаміку цін на товари і послуги. У цьому питанні об'єднались позиції навіть представників альтернативних течій і шкіл економічної теорії.

2. Функції грошей

У процесі реалізації своєї сутності як загального еквівалента гроші виконують певні функції. Різноманітність і складність відносин товарного обігу, динаміки продукту і цін, кредитних відносин, руху капіталу визначають “багатоликість грошей”, що проявляється у їх різноманітних функціях. *Функція грошей* – це певна їх дія стосовно обслуговування руху вартості (цінності) у будь-яких її проявах.

З точки зору товарної теорії, гроші виступають в обігу засобом реалізації вартості товарів. Тому вихідною і центральною серед грошових функцій є функція грошей як *міри вартості*. Це означає, що вартість усіх товарів виявляє себе у певній кількості грошей. Проте це не означає, що саме гроші роблять товари спів мірними.

Прирівнювання усіх товарів до золота у формі ціни дає якісно однаковий вираз їх вартості і створює можливість безпосереднього кількісного виміру товарів. Для порівняння цін різних товарів необхідно виражати їх в однакових одиницях, тобто звести до однакового масштабу.

Масштаб цін – це фіксована вагова кількість грошового металу (золота), що прийнята у певній країні за грошову одиницю і служить для виміру цін товарів.

Гроші виконують функцію *засобу обігу*, коли виступають посередником у обміні товарів: *T–Г–T (товар – гроші – товар)*.

Кількість грошей, необхідних для обміну товарів, зменшується внаслідок появи *товарного кредиту*, тобто коли товар продається з відстрочкою оплати. Водночас, виникає потреба у грошах для повернення боргу. Тоді гроші виконують функцію *засобу платежу*.

Гроші як засіб платежу відрізняються від грошей як засобу обігу тим, що вони вже не є посередником обміну товарів, а лише завершують купівлю-продаж. У момент продажу товару гроші не сплачуються, а покупець в обмін на товар виписує продавцеві *боргове зобов’язання*, яке погашається (обмінюється на гроші) після закінчення строку кредиту.

Виконання грошима функції засобу платежу зрештою зумовило появу *кредитних грошей*.

Кредитні гроші – засоби платежу, які є борговими зобов’язаннями економічних суб’єктів.

Грошова система – форма організації грошового обігу, яка історично склалась у даній країні і закріплена законодавчими актами.

3. Система грошового обігу та її типи. Закон грошового обігу.

Грошовий обіг підпорядковується дії певного економічного закону, який відображає внутрішній, сталий, причинно-наслідковий зв’язок між грошовою і товарною масами. Згідно даного закону протягом певного періоду часу для безінфляційного обігу необхідна лише певна, об’єктивно зумовлена грошова маса.

Закон грошового обігу виражається таким рівнянням:

$$M_{\phi} = M_n$$

де M_{ϕ} - фактична грошова маса в обігу;

M_n - об'єктивно необхідна для обігу маса грошей.

Якщо $M_\phi > M_n$ у обігу знаходяться зайві гроші, а коли $M_\phi < M_n$, то існує нестача грошей у обігу.

Скрізь, де є гроші і грошовий обіг, об'єктивно діє і даний закон – закон вирівнювання фактичної і об'єктивно необхідної кількості грошей в обігу. Однак, при зміні економічних умов та грошових форм у дії цього закону проявляються певні особливості.

Помітний внесок в аналіз грошових відносин і дослідження проблеми визначення необхідної кількості грошей для обігу зробив І. Фішер. Ним запропоноване загальне рівняння обміну:

$$MV = PQ,$$

де M – маса грошей;

V – швидкість обігу однойменної грошової одиниці;

P – ціни товарів;

Q – кількість товарів.

З цього рівняння визначається маса грошей:

$$M = \frac{PQ}{V}.$$

Добуток рівня цін на реальний національний продукт (PQ) є вираженням сукупної вартості усіх кінцевих товарів і послуг, що вироблені економічною системою протягом певного часу, наприклад, року.

4. Інфляція і дефляція: економічна природа, форми, типи, рівні і наслідки.

З переходом до системи паперових грошей величина M_ϕ набуває тенденції випереджуючого зростання у порівнянні із M_n , тому порушення закону грошового обігу стає хронічним, а в обігу постійно знаходяться зайві гроші, купівельна сила яких падає. Гроші знецінюються внаслідок *інфляції*.

Інфляція – знецінення паперових грошей, яке проявляється як процес зростання загального рівня цін на споживчі товари і послуги.

Інфляція виникає внаслідок порушення закону грошового обігу, коли в обігу знаходиться надлишок грошей (готівкових і безготівкових). Зовні інфляція проявляється у зниженні купівельної спроможності грошової одиниці в усіх її формах: зростання товарних цін, поглиблення товарного дефіциту (нестачі товарів), падіння валютного курсу, різке зростання попиту на споживчі товари і послуги тощо. Найважливішим показником інфляції є динаміка *індексу цін*.

Індекс цін – коефіцієнт, що показує у скільки разів змінився загальний рівень цін за даний період.

Кількісна характеристика інфляції визначається її рівнем, який вимірюється через показник *темпу інфляції*. Цей показник обчислюється за такою формулою:

$$\text{Темп інфляції} = \frac{P_n - P_o}{P_o} \times 100$$

де P_n – індекс цін базового періоду (з яким ведеться порівняння);

P_o – індекс цін поточного (звітного) періоду (який порівнюється).

За рівнем інфляції розрізняють “повзучу” (до 10% на рік), “галопуючу” (понад 10% на рік) і “гіперінфляцію” (понад 2000% на рік, або 50% на місяць, чи 1% на день).

Помірна інфляція (до 10% на рік) у західній економічній літературі не розглядається як соціальне зло. Навпаки, вважається, що вона певною мірою “підхльостує” економіку, надає їй необхідного динамізму.

Для економіки шкідливий не лише надлишок, але й нестача грошей в обігу. У останньому випадку виникає *дефляція*.

Дефляція – загальне зниження рівня цін внаслідок нестачі грошей в обігу.

Дефляція веде до *кризи надвиробництва*, нестача грошей породжує зменшення сукупного попиту, що загрожує скороченням масштабів виробництва, безробіттям, зниженням рівня добробуту нації тощо.

Однак, історична тенденція така, що у ринковій економіці розвивається переважно інфляція, а не дефляція.

Питання для самоконтролю

1. Які існують основні концепції походження грошей і в чому їх суть?
2. Яка форма повноцінних грошей виявилася найдосконалішою? Поясніть чому.
3. Назвіть функції грошей і з'ясуйте їх особливості в сучасних умовах.
4. Що таке грошова система, які її складові елементи і в чому їх суть?

РОЗДІЛ 6. РИНОК, ЙОГО СУТЬ, СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ.

Тема 12. Ринок: суть, функції і об'єкти ринкових відносин.

1. *Поняття ринку. Основні функції, типи і форми ринку.*
2. *Економічна природа попиту і пропозиції та фактори, що їх визначають.*
3. *Ринкова рівновага і її графічне зображення. Ціна рівноваги.*
4. *Еластичність попиту і пропозиції.*

1. Поняття ринку. Основні функції, типи і форми ринку.

Розвинене товарне виробництво стало основою ринкової системи господарювання, складовою частиною якої є ринок.

Ринок – сфера товарного обміну де здійснюються угоди купівлі-продажу товарів і послуг. Але ринок не варто зводити виключно до торгівлі. Адже це економічна категорія, яка відбиває відносини не лише обміну, а й виробництва, розподілу і споживання. З появою грошей, які стають посередником в обміні товарів, суть ринку збагачується. Він стає не тільки сферою товарного обігу, а й сферою обігу грошей. Тому ринок – це форма товарного-грошового обігу.

На сучасному стані ринок розглядають також як тип господарських зв'язків між економічними суб'єктами, тобто через ринок здійснюються товарні господарські зв'язки.

Суб'єктами ринкової економіки виступають:

- 1) фізичні особи;
- 2) трудові колективи;
- 3) юридичні особи всіх форм власності.

Таким чином, **ринок** – це сукупність економічних відносин, що виникають між суб'єктами економіки з приводу обміну результатами виробництва, товарного та грошового обігу, розподілу виробничих факторів. Ринок – це сфера економічних інтересів суб'єктів економіки і ринок – це відношення між людьми, які проявляються через обмін, який функціонує на основі товарного виробництва.

Існують об'єктивні умови існування і функціонування ринку:

- 1) суспільний поділ праці;
- 2) економічна відокремленість товаровиробників, що виникає на ґрунті приватної власності;
- 3) вільне підприємництво і вільна конкуренція;
- 4) вільний вибір суб'єктами ринкових відносин будь-якого виду діяльності;
- 5) вільний обіг товарів, капіталу і праці;
- 6) існування відповідної ринкової структури і інфраструктури;
- 7) стимулююча система оподаткування, фінансування і кредитування;
- 8) система соціального захисту населення;
- 9) наявність правової бази, що сприяє створенню і постійному відновленню ринкового середовища.

Сутність і економічна природа ринку знаходить свій вираз у його економічних функціях. Ринок виконує такі основні економічні функції:

- 1) саморегулювання економіки. Передбачає узгодженість виробництва і споживання благ, збалансованість попиту і пропозиції за обсягом і ціною;
- 2) інформаційна. В умовах ринку ціни, процентні ставки, курси цінних паперів постійно змінюються, тому ринок дає учасникам обміну інформацію відносно цих змін;
- 3) стимулююча. Полягає у спонуканні виробників до створення нових благ з меншими витратами і більшими доходами;
- 4) ціноутворююча. Полягає у формуванні цін благ на основі їх вартості через співвідношення попиту і пропозиції;
- 5) диференційна. Вона здійснюється у формі очищення економіки від нежиттєздатних елементів.

Таким чином, ринок є функціональною формою економічних зв'язків суб'єктів цілісної економічної системи. Це конкретна форма існування вільного підприємництва.

Сучасна економічна теорія виділяє декілька типів ринків: нерозвинутий ринок, вільний ринок, деформований ринок, регульований ринок.

- 1) Нерозвинутий ринок характеризується випадковими ринковими відносинами, як правило, безпосереднім бартерним товарним обміном.
- 2) Вільний ринок характеризується наступними ознаками:
 - ✓ безліч учасників ринкових відносин і вільна конкуренція між ними;
 - ✓ необмежений доступ до будь-якої господарської діяльності;
 - ✓ стихійність і об'єктивність ціноутворення;
 - ✓ абсолютна мобільність, тобто вільне переміщення виробничих факторів;
 - ✓ неможливість суб'єктивного впливу одних суб'єктів ринку на дію інших;
 - ✓ відсутність монополізму, ринкової влади і державного врегулювання.

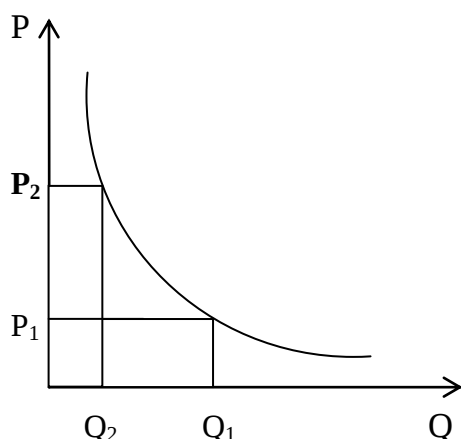
Але в сучасних умовах вільний ринок – це скоріше всього наукова абстракція, ніж реальне явище.

- 3) Деформований ринок існує в економіці товарного типу, де регулююча роль ринку відсутня, а ці функції бере на себе держава.
- 4) Сучасний ринок – це регульований ринок. Тобто сучасне ринкове господарство засноване на взаємодії ринкового механізму самоврегулювання і державного впливу на економіку.

2. Економічна природа попиту і пропозиції та фактори, що їх визначають.

Попит – це готовність покупців придбати певний товар. Це є потреба в товарі, яка реалізується за даного рівня цін. Попит – це сума грошей, яку покупці можуть заплатити за певний товар.

Першим визначним чинником попиту є ціна. Попит знаходиться у зворотному зв'язку між ціною і величиною попиту. Цей зворотній зв'язок між ціною і величиною попиту називають **законом попиту**.

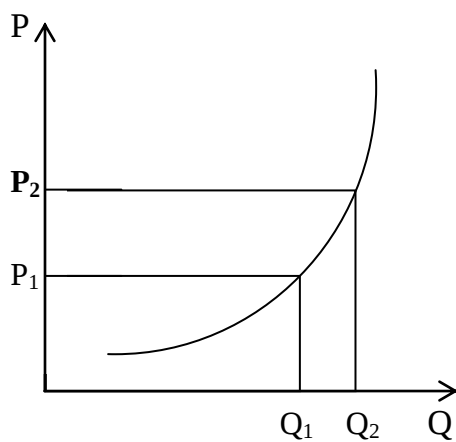

Закон попиту можна пояснити ефектом доходу і ефектом заміщення. Ефект доходу показує, що при низькій ціні людина може дозволити собі купити більше потрібного їй товару, причому не одказуючи собі в купівлі альтернативних товарів.

Ефект заміщення виражається в тому, що із зниженням ціни у людини з'явиться стимул купити дешеві товари, замість аналогічних, але дорогих.

Окрім ціни, на криву попиту, тобто на її рух впливають і цінові фактори, а саме зміни в доході споживачів, кількість покупців на ринку, якість товарів, споживчі смаки і споживчі сподівання.

Пропозиція – це готовність виробників продавати товар або це кількість товару, яку продавці готові продати за даного рівня цін. Пропозиція завжди розглядається з точки зору встановлення цін. Для виробника дуже важливо, які ціни існують на ринку на той чи інший товар, тобто ціна стимулює товаровиробника більш виробляти і більш продавати певного товару.

Між пропозицією і ціною існує пряма залежність: чим вище ціна, тим більше пропозиція. І чим нижча ціна, тим менша пропозиція.

Цю пряму залежність між ціною і величиною пропозиції називають законом пропозиції.

Закон пропозиції показує, що виробники будуть виробляти і продавати більшу кількість свого товару по високим цінам, тому що вони несуть визначні витрати на виробництво товарів і для них ціна являє собою виручку за кожен одиницю продукції, а також служить стимулом

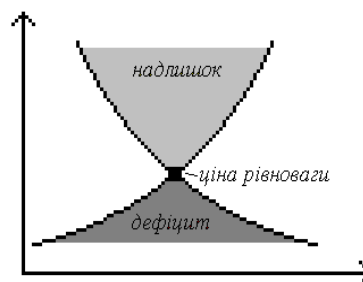
для виробництва більшої кількості продукту.

На криву пропозиції окрім ціни впливають і не цінові детермінанти (фактори), а саме ціни на ресурси, ціни на інші товари, кількість продавців на ринку певного товару, технологія виробництва, а також система оподаткування і дотації держави.

Попит і пропозиція разом із ціною утворюють ринковий механізм, через який проявляється дія закону попиту і пропозиції.

3. Ринкова рівновага і її графічне зображення. Ціна рівноваги.

На ринку конкретне співвідношення попиту і пропозиції залежить від багатьох чинників, а саме, запасу товару, динаміки цін, грошових доходів населення, організації торгівлі, реклами тощо.

Це конкретне співвідношення попиту і пропозиції може проявлятися в трьох варіаціях:

- 1) пропозиція перевищує попит. Такий випадок може бути результатом надлишкового виробництва товарів;
- 2) попит перевищує пропозицію товарів, при цьому виникає незадоволений попит і товарний дефіцит. Виходом із цієї ситуації можуть бути зростання пропозиції товару, зменшення росту доходів населення, підвищення цін;
- 3) попит і пропозиція певного товару співпадають. За умов вільної конкуренції конкурентні сили сприяють синхронізації цін попиту і цін пропозиції, що веде до вирівнювання величин попиту і пропозиції.

Ціна, яка вирівнює попит і пропозицію, і тим встановлює рівновагу ринку певного товару називається **ціною рівноваги**.

4. Еластичність попиту і пропозиції.

Існує властивість попиту і пропозиції змінюватися в залежності від динаміки визначаючих їх факторів і, перш за все, від зміни ціни. Ступінь зміни ціни на зміну обсягу попиту називається **еластичністю попиту**.

Ступінь зміни ціни на зміну обсягу пропозиції називається еластичністю пропозиції (вперше еластичність попиту і пропозиції дослідив англійський економіст Маршалл у кінці XIX ст.).

Цінова еластичність попиту і пропозиції може бути більшою або меншою в залежності від того, як на попит або пропозицію впливає ціна.

Міру впливу ціни на попит і пропозицію визначають через коефіцієнт

$$E_p^{ds} = \frac{\Delta Q^{ds}}{\Delta P} \left(E_p^d = \frac{\Delta D^d}{\Delta P}; E_p^s = \frac{\Delta Q^s}{\Delta P} \right)$$

еластичності попиту і пропозиції:

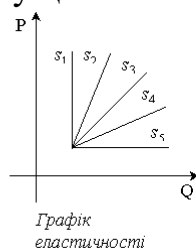
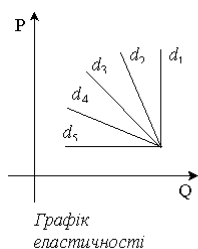
Всі товари характеризуються різною ціною еластичністю як попиту, так і пропозиції.

Якщо обсяг попиту або пропозиції зміниться в більшій мірі, ніж зміна ціни, то такий попит або пропозиція є еластичним: $E_p^{ds} > 1$.

Якщо $E_p^{ds} < 1$, то обсяг попиту і пропозиції змінюється в меншій мірі, ніж зміна ціни, то такий попит і пропозиція будуть нееластичними.

Якщо $E_p^{ds} = 1$, то і зміна попиту і пропозиції, і зміна ціни однакові. Такий попит і пропозиція будуть називатися одиничною еластичністю.

Економічна теорія також поняття як цілком еластичний попит і пропозиція, це коли зміна ціни не впливає на зміни обсягу попиту і пропозиції – цілком нееластичний. Цілком еластичний – це коли зміна попиту і пропозиції не впливають на зміну ціни.

- d_1s_1 – цілком нееластичний попит і пропозиція
- d_2s_2 – нееластичний попит і пропозиція
- d_3s_3 – одинична еластичність
- d_4s_4 – еластичний попит і пропозиція
- d_5s_5 – цілком еластичний попит і пропозиція

Питання для самоконтролю

1. Що таке ринок?
2. Назвіть функції які виконує ринок.
3. Розкрийте економічну природу попиту і пропозиції.
4. Охарактеризуйте ринкову рівновагу.

Тема 13. Поняття структури ринку і об'єкти ринкових відносин.

- 1. Поняття структури ринку і її елементи.*
- 2. Ринкова інфраструктура і її елементи*

1. Поняття структури ринку і її елементи.

Структура ринку – це внутрішня будова, розміщення і порядок окремих елементів ринку. Ознаками будь-якої структури ринку є тісний зв'язок між її елементами, стійкість цих елементів, цілісність і сукупність даних елементів. Структура ринку визначається за суб'єктами та об'єктами, а також в територіальному аспекті за рівнем та ступенем насиченості і за ступенем обмеженості конкуренції. За об'єктами визначається загальна структура ринку, в яку входять товарний ринок, який вміщує споживчий ринок та ринок засобів виробництва, ринок праці, ринок інвестицій, який вміщує ринок цінних паперів і ринок кредитів. В сучасних умовах в структуру ринку входять ринок послуг, інформації, технологій, духовних благ тощо. За суб'єктами виділяють такі типи ринку як ринок покупця, ринок продавця і посередницький ринок. У територіальному аспекті виділяють місцевий, регіональний, національний (внутрішній), світовий (зовнішній) ринки. За рівнем і ступенем насиченості ринок буває рівноважний, дефіцитний та надлишковий. За ступенем обмеженості конкуренції розрізняють вільний ринок, монополістичний ринок і олігополістичний ринок. Кожен з елементів ринку має свої особливості з точки зору функціональних умов рівноваги, формування і розподілу доходів. Водночас всі вони взаємопов'язані і утворюють єдину систему ринків. Відправним елементом ринкової структури є товарний ринок, який включає такі макроекономічні складові: ринок споживчих товарів і послуг, ринок інвестицій і капіталу.

Ринок споживчих товарів і послуг один із найголовніших компонентів товарного ринку. Стабільне функціонування цього ринку, насичення його споживацькими товарами і послугами безпосередньо залежить від стану економіки. Споживацький ринок включає в себе галузеві ринки продовольчих і промислових товарів, а також побутових, комунальних, торгівельних і транспортних послуг. В країнах з розвинутою ринковою економікою лише незначна частка товарів широкого вжитку поступає споживачам прямо від виробників, а основна маса продукції реалізується через посередників.

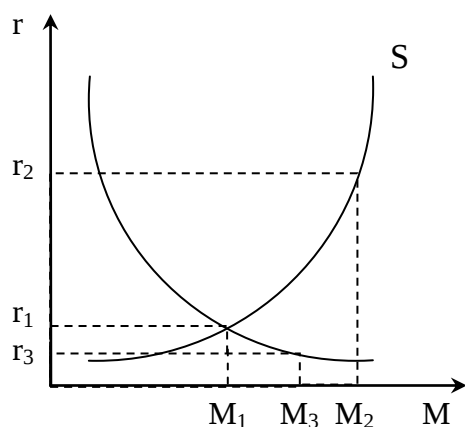
Особливого значення для України набуває ринок послуг. В сфері послуг в розвинутих країнах зайнято понад 60% працюючих, тоді як в Україні лише 20%. Ринкове господарство не може функціонувати без такого важливого фактору виробництва як капітал. Це пояснюється тим, що управління виробництвом у ринковому господарстві здійснюється через капітал.

Одним із елементів ринку інвестицій і капіталу є ринок засобів виробництва, який охоплює галузі ринків засобів праці і природних ресурсів, в тому числі і ринок землі. На ринку засобів виробництва засоби праці і природні ресурси продаються виключно підприємцями і причому тільки іншим підприємцям. В Україні створення ринку засобів виробництва, інвестицій і капіталу означає перехід від централізованого фондового розподілу

інвестиційних ресурсів до оптової торгівлі в умовах вільної конкуренції та вільного ціноутворення.

Ринки інвестицій та капіталу поділяються на внутрішні та зовнішні, в умовах піднесення економічної активності пріоритетним є внутрішній ринок, де функціонують як інвестиційні товари (машини, обладнання, матеріали) так і кредитні ресурси (позичковий капітал), які пропонуються вітчизняними виробниками. В умовах кризового стану економічної активності, як правило, крім стимулювання внутрішніх інвестиційних ресурсів перевага надається залученням іноземних інвестицій. Створення ринку капіталу потребує стимулювання не позичкового капіталу, а підприємницького іноземного капіталу (прямі і портфельні інвестиції). Інвестиції у виробництво існують у формі грошового капіталу, що надається в позику. Грошовий капітал пов'язаний з фінансово-кредитним ринком.

Фінансово-кредитний ринок включає в себе ринок кредитних ресурсів, ринок цінних паперів, ринок валют. Ринок кредитних ресурсів-операції з позичковим капіталом. Кредити надаються як населенню і підприємцям, так і уряду держави за відповідну плату в розмірі позичкового проценту, який залежить від попиту та пропозиції на кредитному ринку.

Ринок цінних паперів є частиною фінансово-кредитного ринку. **Фондовий ринок** — це система економічних відносин між тими хто випускає і продає цінні папери, і тими хто їх купує. Учасниками цього процесу є **емітенти** — це підприємства, що випускають і продають цінні папери, а також інвестори і інвестиційні установи. **Цінні папери** — це документи, які засвідчують майнові права її власника і дають право на одержання певного доходу. Ринок

цінних паперів є сферою формування попиту та пропозиції на цінні папери. Інструментами ринку цінних паперів є самі цінні папери, які виступають у наступних формах: акції, облігації, векселя, чеки, ощадні і депозитні сертифікати тощо.

В Україні діє закон “Про цінні папери та фондову біржу”, який передбачає функціонування та обіг різноманітних цінних паперів та регламентує механізм функціонування фондової біржі.

2. Ринкова інфраструктура і її елементи.

Найбільш складним та важливим структурним утворенням ринкової економіки є ринкова інфраструктура. До основних елементів ринкової інфраструктури відносяться біржі, аукціони, ярмарки, торгові дома, брокерські, страхові та акціонерні компанії, маркетинг тощо.

Біржі — це організації, де здійснюється купівля-продаж масових товарів (товарна біржа), цінних паперів (фондова біржа), валюти (валютна біржа), робочої сили (біржа праці).

Товарна біржа – це комерційне підприємство, завдяки якому регулярно функціонує ринок однорідних товарів з чітко визначеними параметрами. Біржі утворюються на засадах акціонерних товариств, або знаходяться у державній власності. Найважливіша функція товарних бірж – виявлення реальних ринкових цін, встановлення їх рівня, тобто **котирування**. Котирування здійснює спеціальна біржова комісія за підсумками попередніх торгів та в залежності від попиту та пропозиції на даний товар. На товарній біржі реалізуються без попереднього огляду стандартні партії товару. Товарні біржі поділяються на публічні та приватні. На публічних товарних біржах угоди можуть укладати, як члени біржі, так і підприємці, що не є їх членами. Діяльність цих бірж регулюється законами та урядовими актами. Приватні товарні біржі можуть бути організовані як у формі відкритих акціонерних компаній, так і закритих корпорацій, укладати угоди на яких можуть лише акціонери. Операції на біржах здійснюють маклери і дилери.

Маклер (брокер) – це посередник при укладанні угод між зацікавленими сторонами. **Дилер** – це особа, яка сама купує собі місце на біржі, виступає від свого імені і діє на свій страх і ризик. Усі біржові операції поділяються на два види: угоди з реальним товаром і строкові угоди. В Україні існують такі біржі: Українська універсальна товарна біржа, Київська, Донецька, Придніпровська та інші товарні біржі. Діяльність товарних бірж в Україні регламентована законом “Про товарні біржі”.

Фондова біржа – це організований і регулярно функціонуючий ринок, на якому відбувається купівля-продаж цінних паперів. Фондові біржі мають організовану правову форму приватних акціонерних товариств, або державних структур. В структурі ринку цінних паперів виділяють первинний і вторинний ринки цінних паперів. На первинному здійснюють продаж цінних паперів їх емітентами, цей ринок обслуговується банківською системою, яка здійснює емісію цінних паперів. На вторинному (фондовому) ринку здійснюють рух раніше випущені цінні папери і обслуговуються фондовою біржею. Фондова біржа – це організований, постійно функціонуючий фондовий ринок. Фондові біржі обслуговують вторинний ринок і виконують функції:

- 1) забезпечують мобілізацію тимчасово вільних грошових засобів для інвестування в економіку;
- 2) встановлюють ринкову ціну на цінні папери;
- 3) здійснюють переміщення капіталів між галузями і регіонами через збут і придбання акцій;
- 4) прогнозують загально-ринкову структуру через біржові індекси.

Курс цінних паперів залежить від співвідношення попиту і пропозиції акцій на фондовій біржі. Курси акцій можуть відхилятися від їх номінальної вартості.

Курс визначається за формулою: $K_a = \frac{D}{\%r}$.

Аукціони – це форма продажу товарів у визначений час і у визначеному місці, які попередньо були виставлені для ознайомлення.

Ярмарок – це важливий і ефективний елемент ринкової інфраструктури. Ярмарки – це торги, ринки товарів, які періодично організовують в установленому місці.

Торгові дома – фірми, які закупають товари у виробників, або оптовиків своєї країни та перепродають їх за кордон чи навпаки.

В Україні налагоджена робота служб зайнятості, прийнято закон “Про зайнятість населення” згідно з яким на всій території України створені служби зайнятості, які зобов’язані надавати послуги щодо забезпечення зайнятості населення. Основними функціями є аналіз і прогноз попиту та пропозиції на ринку праці, інформування населення і державних установ про стан ринку праці, надання можливості влаштування на роботу, надання можливості перекваліфікації, реєстрація безробітних.

Питання для самоконтролю

1. Що таке структура ринку?
2. Які Ви знаєте елементи ринку?
3. Охарактеризуйте сутність фондового ринку.
4. Що таке біржа?

Тема 14. Конкуренція і монополія.

1. *Поняття конкуренції і монополії. Види монополії.*
2. *Суть і значення досконалої “чистої конкуренції”.*
3. *Характерні риси недосконалої конкуренції.*
4. *Економічна природа монополії і її види. Антимонопольні закони.*

1. Поняття конкуренції і монополії. Види монополії.

Однією з умов функціонування ринкової економіки є конкуренція. **Конкуренція** – це наявність на ринку великої кількості незалежних покупців і продавців і можливість для них вільно входити на ринок та вільно його покидати. Будь-яка конкуренція передбачає боротьбу між економічно відокремленими виробниками за найбільш вигідні умови виробництва та збуту товарів. Конкуренція передбачає боротьбу за одержання найвищого прибутку, і виступає як зовнішня промислова сила, яка змушує товаровиробників підвищувати продуктивність праці на своїх підприємствах, розширювати виробництво, збільшувати нагромадження, підвищувати якість і конкурентоспроможність своєї продукції, зменшувати витрати та ціни на товари.

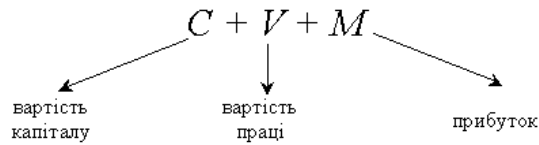
Ринковий економічний механізм, головними елементами якого є ціна. Попит та пропозиція автоматично встановлюють ринкову рівновагу лише за певних умов. Обов'язковою умовою ефективного функціонування ринкового механізму є конкуренція, яка створює для цього необхідне середовище. Водночас еволюція ринкової конкуренції призвела до власного самозаперечення у формі економічної монополії, яка стала антиподом конкуренції. Монополія здійснює ринкову владу, заперечуючи конкуренцію. Існування різних типів конкуренцій і ринкової влади зумовили поєднання в сучасній економіці кількох типів ринкових структур. Ринкова структура – поєднання конкурентності та монополійності в різних комбінаціях на галузевих ринках, що зумовлює різні умови функціонування ринкового механізму ціноутворення. Ринкова структура відображає відповідну модель ринку. З цих позицій виділяють чотири типи ринкових структур, або моделей ринку:

- ✓ “чиста”, досконала конкуренція;
- ✓ монополістична конкуренція;
- ✓ олігополістична конкуренція;
- ✓ чиста монополія.

Кожна із цих ринкових моделей відрізняється ступенем конкурентності ринку, тобто здатністю окремих фірм галузей впливати на процес ціноутворення. Економісти виділяють два види конкуренції: внутрігалузева та міжгалузева.

Внутрігалузева конкуренція являється похідною-первинною в загальному механізмі ринкової конкуренції. Внутрігалузева конкуренція – боротьба товаровиробників, що функціонують в одній галузі виробництва, де виробляються однорідні товари і ведеться боротьба за найбільш вигідні ринки збуту і одержання найбільшого прибутку. Ця боротьба веде до встановлення

ринкових цін під впливом попиту та пропозиції і визначення оптимальних суспільно необхідних витрат на виробництво цієї продукції. В основі внутрігалузевої конкуренції лежить ринкова ціна, яка визначає прибуток виробника:

Міжгалузева конкуренція являє собою боротьбу фірм різних галузей за найбільш вигідні умови застосування свого капіталу, який зміг би забезпечити максимальний прибуток. В умовах вільної конкуренції це веде до одержання

$$P' = \frac{P}{K} \quad \text{— норма прибутку} \qquad K + P' \quad \text{— середня норма прибутку}$$

середньої норми прибутку. Умовою функціонування міжгалузевої конкуренції є визначення ціни виробництва, яка дорівнює сумі витрат виробництва та середньої норми прибутку:

Конкуренція має тенденцію до витіснення дрібного виробництва більш великими фірмами, тому держава повинна постійно підтримувати функціонування механізму конкуренції, стимулюючи і контролюючи угоди антимонопольного законодавства, тим самим забезпечуючи вільний вихід на внутрішній ринок іноземного капіталу.

2. Суть і значення досконалої “чистої конкуренції”.

Вихідною формою ринкової структури є вільна конкуренція. Чиста конкуренція є особливою формою функціонування ринкових відносин, способом виразу економічних інтересів виробників і споживачів за умов ринкової економіки. Об’єктивна необхідність вільної конкуренції впливає із самого характеру економічних зв’язків суб’єктів ринкової економіки, які з одного боку є спеціалізованими ланками суспільного поділу праці, а з іншого незалежними економічно та юридично відокремленими суб’єктами економічної системи. Саме природа ринкового господарства з пануванням в ній приватної власності вимагає постійної боротьби за економічне виживання. Вільна чиста конкуренція в економічній літературі характеризується як досконала конкуренція. Для досконалої конкуренції властиві такі основні риси:

- 16) товар виробляється великою кількістю незалежних і відокремлених товаровиробників, фірм, підприємств;
- 17) конкуруючі фірми випускають стандартизований продукт. тобто продукт, який покупцеві байдуже у якого продавця купити, при умові, що ціна на нього у всіх продавців однакова;
- 18) випуск стандартизованого продукту зумовлює існування цінової конкуренції, яка ґрунтується виключно на коливанні цін під впливом попиту та пропозиції;
- 19) відсутність суттєвих перешкод для вільного входження в галузь інших виробників, які також випускають стандартизований продукт;
- 20) відсутність впливу на рівень цін будь-якої фірми;
- 21) вільний доступ до ринкової інформації.

З досконалою конкуренцією тісно пов'язано поняття економічної конкуренції, тобто такої, що виникає коли покупці і продавці діють цілком незалежно, за умови, що ринок не є чисто конкурентним.

Чиста конкуренція передбачає, що ресурси і фірми можуть переміщуватись між галузями. Жодна фірма не може впливати на ринкову ціну. В чисто конкурентній економіці дії товаровиробників, які прагнуть одержати максимальний прибуток, ведуть до такого розподілу ресурсів, який максималізує задоволення потреб споживачів. Разом з тим чиста конкуренція має свої недоліки, а саме – галузь з чистою конкуренцією може заважати застосуванню нової виробничої техніки і технології. Конкурентна система не забезпечує широкого діапазону виборів продуктів, а також умов розробки нових продуктів. Форма чистої досконалої конкуренції в сучасних умовах зустрічається дуже рідко, вона існує тільки на обмежених ринках сільськогосподарської продукції і частково на ринках цінних паперів і іноземних валют. На сучасних ринках переважають форми недосконалої (обмеженої) конкуренції.

3. Характерні риси недосконалої конкуренції.

В економічно розвинутих країнах на сучасному етапі ринкові структури існують в певних поєднаннях, тобто комбінаціях властивостей і ознак вільної конкуренції і монополії. Такі ринкові структури отримали назву недосконалої конкуренції. Недосконала конкуренція-конкуренція з певними монополістичними обмеженнями. Формами недосконалої конкуренції є монополістична конкуренція та олігополія.

Модель **монополістичної конкуренції** характеризується такими основними рисами:

- 1) на галузевому ринку діють кілька десятків переважно середніх фірм, що конкурують між собою;
- 2) конкуренти випускають диференційований продукт, тобто продукт одного типу, але з певними лише йому властивими особливостями, і кожна фірма володіє правом випуску свого особливого продукту;
- 3) на даний ринок вільно проникають нові конкуренти із власним диференційованим продуктом;
- 4) домінуючою на цьому ринку є нецінова конкуренція, яка робить наголос на якість і особливість продукту з широким застосуванням реклами і торгової марки;
- 5) контроль над цінами існує в дуже вузьких межах.

Ринки монополістичної конкуренції дуже поширені в сучасній ринковій економіці. Даний тип ринкової структури охоплює виробництво одягу і взуття, косметики, ліків, персональних комп'ютерів, побутове обслуговування та інші. Саме з монопольною конкуренцією пов'язано поняття нецінової конкуренції. Нецінова конкуренція здійснюється через удосконалення якості продукту та умов його обігу за різними напрямками. За умов недосконалої конкуренції здійснюється продаж товарів більш високої якості, але за вищими цінами. Монопольна конкуренція вимагає від підприємця постійного пошуку для нових

і нових можливостей для збільшення доходів, нових шляхів пристосування до специфічних вимог ринку.

Олігополія – друга форма недосконалої конкуренції. Олігополія характеризується наступними основними рисами:

- 1) існування в галузі кількох великих виробників (від 2 до 10);
- 2) конкуруючі фірми виробляють як стандартизований так і диференційований продукт;
- 3) існують суттєві перешкоди до проникнення в галузь ще одного конкурента, насамперед, через великі розміри капіталів;
- 4) в умовах олігополії здійснюється як нецінова (при випуску диференційованого продукту), так і цінова (при випуску стандартизованого продукту);
- 5) контроль над цінами дуже обмежений, можливий при змові конкурентів про ціни на ринку.

Олігополістична конкуренція також дуже поширена в сучасній ринковій економіці. Вона існує в галузях по виробництву сталі, чавуну, прокату, цементу, побутової техніки, автомобілів, літаків, зброї і т. і. Олігополістична конкуренція – така конкуренція, яка має владу в державі.

Можна виділити три можливі варіанти поведінки фірми на монополістичному ринку:

- 1) нескоординована олігополія з жорстким ціноутворенням. Вона виникає в галузях де виробляється диференційований продукт, де відсутня координація дій різних фірм галузей, де установлюються жорсткі ціни і їх зміна одним олігополістом не знаходить відгуку в інших;
- 2) змова олігополістів для максималізації прибутку. Вона можлива в галузях де виробляють стандартизований продукт;
- 3) лідерство в ціноутворенні. Воно займає проміжне місце стосовно попередніх форм і зустрічається найчастіше, тобто одна фірма, яка є найбільшою в галузі, виступає як ціновий лідер, встановлюючи ціну так, щоб максималізувати власний прибуток, тому інші фірми вимушені орієнтуватися на ціни лідера, повторюючи його дії.

4. Економічна природа монополії і її види.

Антимонополістичні закони.

У широкому розумінні економічний термін монополія (продаю сам) означає існування якоїсь виключної переваги певної фірми на ринку. Монополія заперечує конкуренцію, є її антиподом. Монополія виникає внаслідок отримання одним із економічних суб'єктів виключного становища на ринку, завдяки якому він може контролювати ціноутворення. Монополія може існувати в трьох формах: природна, адміністративна, економічна.

Природна монополія виникає внаслідок об'єктивних причин, коли вона зумовлена рентабельними відносинами у користуванні землею, чи просто не можливе виникнення конкуренції. Природними монополістами є такі галузі виробництва як газові, нафтові, електричні компанії, підприємства телефонного зв'язку і т.і.

Адміністративна монополія виникає внаслідок дії державних органів влади, що надають окремим фірмам виключні права на здійснення певного виду діяльності (УКРГАЗ, ЗАЗ).

Економічна монополія являється найбільш поширеною і виникає тоді, коли окремі фірми завойовують собі виключне становище на ринку. Економічна монополія виникла із конкуренції внаслідок концентрації та централізації капіталу окремими фірмами, завдяки цим процесам кількість фірм у більшості галузей зменшилась, а їх наступний розвиток привів до неконкурентного ринку, тобто до чистої монополії. Чиста монополія характеризується такими рисами:

- 1) у галузі панує одна гігантська фірма, яка здійснює ринкову владу;
- 2) вона випускає унікальний продукт, який не має замінників;
- 3) вступ до галузі інших конкурентів повністю блокований;
- 4) присутні елементи нецінової конкуренції, яка здійснюється через удосконаленість якості продукту і умов його збуту.

Таким чином, фірма-монополіст завойовує виключне становище на галузевому ринку, завдяки чому встановлює монопольно високі ціни (монопольно низькі ціни) на продукт і одержує монопольно високі прибутки, не допускаючи до них конкурентів.

Монопольними вважаються і ринки, де є багато виробників чи споживачів, але серед них домінує один, здійснюючи ринкову владу. Ринкова влада – здатність одного продавця, або покупця втручатись в дію об'єктивного ринкового механізму, і завдяки цьому контролювати ринок. Ринкова влада здійснюється такими методами:

- 1) лідерство в цінах (встановлює єдину ціну);
- 2) встановлення ціни за витратами виробництва найгіршого підприємства фірми-монополіста;
- 3) “ножиці цін”, коли домінуюча фірма штучно підвищує ціни на власний продукт і водночас змушує фірми постачальники знижувати ціни на сировину;
- 4) таємні змови (легальні угоди) про створення у галузі монопольних об'єднань, до яких відносять: картелі, синдикати, трести, концерни, конгломерати.

Розвиток монополій є водночас і боротьба з ними. Негативний характер монополій проявляється в таких моментах:

- 1) монопольний характер ціноутворення;
- 2) стійке зростання цін, викликане ціновою політикою монополій, що веде до інфляції;
- 3) гальмування науково-технічного прогресу;
- 4) обмеження і підрив дії об'єктивного ринкового механізму попиту і пропозиції;
- 5) посилена тенденція до паразитизму.

На ґрунті панування монополії зростають диспропорції і поглиблюються суперечності ринкової економіки, що проявляється у небезпечному поглибленні економічних криз і небаченому зростанні безробіття. Усі ці явища

змушують державу здійснювати антимонопольне регулювання, приймати відповідні антимонопольні закони.

Антимонопольні закони забороняють утворення економічних монопольних об'єднань підприємств. Монопольною вважається фірма, яка має частку певного товару на ринку в розмірі 35-40%. З 1992р. в Україні також діє антимонопольний закон "Про обмеження монополізму і недопущення недобросовісної конкуренції в підприємницькій діяльності. Для нашої країни він є особливо актуальним, так як 197 з 310 найбільших підприємств є єдиними виробниками свого виду продукції, а 90% адміністративно-організаційних структур були монопольними. В Україні створено державний антимонопольний комітет.

Питання для самоконтролю

1. Що таке конкуренція?
2. Які Ви знаєте види конкуренції?
3. Охарактеризуйте сутність монополії.
4. Що таке природна монополія?

РОЗДІЛ 7. РИНОК КАПІТАЛУ

Тема 15. Ринок капіталу та його складові.

1. *Суть капіталу та його форми.*
2. *Кредитний ринок і його складові.*
3. *Позичковий капітал і економічна природа процента.*

1. Суть капіталу та його форми.

Ринкове господарство не може функціонувати без такого важливого фактору виробництва як капітал. Це пояснюється тим, що управління виробництвом у ринковому господарстві здійснюється через капітал.

Капітал – це економічна різнопланова категорія. В економічній теорії існує декілька концепцій, кожна з яких по-своєму трактується сутність цієї економічної категорії. Представники класичної політекономії (А. Сміт, Д. Рикардо, Ж.-Б. Сей та ін.) визначають капітал як сукупність матеріальних благ, що задовольняють потреби людей, тобто капітал це засоби виробництва.

Марксистська економічна теорія трактує капітал як сукупність певних виробничих відносин людей. Властивих для системи найманої праці, тобто відносин з приводу привласнення власниками засобів виробництва результатів неоплаченої праці найманих працівників. Прихильники маржиналізму вважають, що капітал – це все те, що приносить дохід. Сучасний монетаризм вважає, що капітал – це є гроші або кредитні гроші, які в своєму русі приносять дохід. Підсумовуючи все сказане, можна дати узагальнене визначення капіталу, що капітал – це вартість, яка в своєму русі зростає і приносить дохід. Капітал може існувати в різноманітних формах. Це, перш за все: продуктивний капітал в формі засобів виробництва, грошовий капітал, товарний капітал, торгівельний капітал, позичковий капітал.

Саме позичковий капітал здійснює свій рух на ринку капіталів, тобто позичковий капітал – це грошовий капітал, який надається у позику економічним суб'єктам з метою одержання доходу в формі позичкового процента.

Ринок капіталів поділяється на кредитний ринок і ринок цінних паперів.

2. Кредитний ринок і його складові.

Кредитний ринок – це ринок грошового капіталу. Водночас кредитний ринок пов'язаний з ринком цінних паперів та ринком облігацій. Кредитування грошового капіталу здійснюється у формі інвестицій, тому кредитний ринок – це ринок інвестицій.

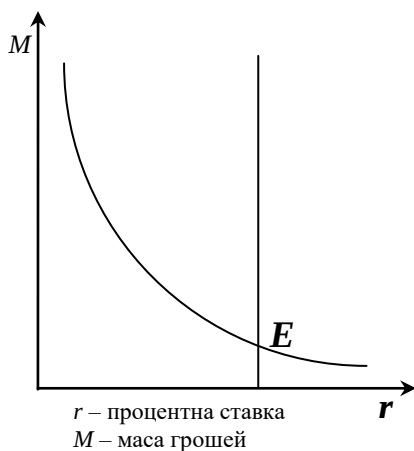
Інвестиції – це капітальні вкладення у виробництво, тобто це грошовий капітал який надається в позику товаровиробникам. Таким чином, кредитний ринок поділяється на ринок грошей та ринок облігацій.

Облігації – це боргові зобов'язання, що свідчать про надання грошового капіталу в кредит і, водночас, це цінні папери, що здійснюють свій рух на ринку цінних паперів.

Кредитний ринок, концентруючи попит і пропозицію на інвестиції має подвійне призначення: він зосереджує і надає в позику грошовий капітал та переміщує інвестиції із сфер і галузей, тобто дає їх надлишок у сфери і галузі, де виникає їх нестача.

Суб'єктами кредитного ринку є кредитори (економічні суб'єкти, що надають гроші в позику) і позичальники грошей (економічні суб'єкти, що беруть гроші в позику). Як кредиторами, так і позичальниками можуть бути підприємства і установи, домашні господарства, окремі особи і сама держава.

Рівновага кредитного ринку залежить від співвідношення попиту на інвестиції і пропозиції на грошовому ринку. Пропозицію грошей здійснюють банки, які залучають до цього вільні грошові засоби фірм і населення. Під пропозицією грошей розуміють грошову масу в обігу, тобто сукупність платіжних засобів, що обертається в економіці в даний момент. Пропозиція

грошей складається з готівки і безготівкових чекових грошей. Попит на гроші впливає із двох їх функцій: засобу обігу і засобу нагромадження багатства або збереження вартості. У першому випадку йдеться про попит на гроші для укладання угод купівлі-продажу товарів і послуг, тобто так званий транзакційний попит. В другому випадку про гроші для закупівлі інших фінансових активів, зокрема цінних паперів.

Транзакцій попит пояснюється необхідністю зберігання грошей на поточних рахунках комерційних та інших банків з метою здійснення купівель і платежів. Попит на гроші на придбання інших фінансових активів визначається прагненням одержати дохід у формі проценту або дивиденду. Пропозиція грошей вважається цілком еластичною.

Тому крива пропозиції відображається вертикальною лінією. Крива попиту на гроші перетинає криву пропозиції в точці рівноваги EM , тобто коли обсяг пропозиції грошей і попиту на них збалансовується. Рівновага забезпечується рівноважною ставкою процента. Специфіка грошового ринку полягає в тому, що гроші тут не продаються рівно і не купуються, вони обмінюються на всі інші ліквідні засоби за альтернативною вартістю, яка вимірюється в одиницях мінімальної норми процента. Якщо на кредитному або грошовому ринку збільшується пропозиція грошей, то це веде до зниження процентної ставки. Це пояснюється тим, що надлишок пропозиції грошей інвестується в цінні папери, курс яких буде зростати, що рівнозначно зниженню ставки процента. В такому випадку попит на гроші буде скорочуватись і це приведе до встановлення рівноваги на грошовому ринку. Якщо навпаки попит на гроші буде зростати, то фірми і населення будуть продавати свої цінні папери, що зумовлює зростання процентної ставки. В такому випадку грошовий ринок досягатиме нового стану рівноваги.

3. Позичковий капітал і економічна природа процента.

Процент як дохід на грошовий капітал, відданий в позику, є загадкова економічна категорія. В економічній теорії існує кілька версій сутності і економічної теорії, процентна: так класична політична економія, продовжена Марксом пов'язує процент з прибутком на позичковий капітал, при цьому прибуток розглядається як привласнення капіталу власністю, тобто кредитором, цебто підприємницький дохід, що привласнюється капіталом підприємця, який взяв грошовий кредит.

З появою маржиналізму його представники залучають до аналізу економічної природи процентні психологічні фактори. Вони ґрунтуються на тому, що для власника грошового капіталу капітал має вищу граничну цінність сьогодні, ніж у майбутньому. Позика грошового капіталу приведе до втрати частини його вартості при поверненні його кредиту, тому власник капіталу намагається компенсувати цю втрату за допомогою встановленого процента на кредит.

За кейнсіанські теоріями, норма процента виступає межею граничної ефективності майбутніх інвестицій, тобто визначається період віддачі інвестицій. Чим вища норма процента, тим менша схильність до інвестування і межа віддачі інвестицій більша. І навпаки, чим більша норма процента, тим більша схильність до інвестування, межа віддачі скорочується.

З точки зору сучасної економічної теорії процента – це ціна, яку потрібно заплатити за те щоб, оволодіти виробничими ресурсами сьогодні, а не очікувати поки нагромадяться гроші, щоб ці ресурси придбати в майбутньому.

При аналізі категорії процента важливо розрізняти номінальну і реальну ставку процента. **Номінальна ставка процента** – це поточна ринкова норма процента без урахування інфляції. **Реальна ставка** – це номінальна ставка з урахуванням очікуваної інфляції. Наприклад, якщо річна мінімальна процентна ставка дорівнює 14%, а очікувана інфляція – 6%, то реальна ставка процента – 8%.

Питання для самоконтролю

1. Що таке капітал?
2. Які Ви знаєте форми капіталу?
3. Охарактеризуйте сутність кредитного ринку.
4. Що таке номінальна ставка процента?

Тема 16. Ринок цінних паперів, його суть і функції.

1. *Суть, економічна роль і структура ринку цінних паперів.*
2. *Основні види ринкових цінних паперів.*
3. *Механізм функціонування ринку цінних паперів. Фондова біржа.*

1. Суть, економічна роль і структура ринку цінних паперів.

У ринковій економіці першорядного значення набуває фінансовий ринок. Через нього залучаються грошові кошти фірм, приватних осіб, держави, які перевищують їх поточні потреби і як кредитні засоби спрямовуються на розвиток виробництва та в інші сфери економіки. В руках кредитора залишається капітал у вигляді цінних паперів, їх купівля та продаж формують ринок цінних паперів.

Ринок цінних паперів – це система економічних відносин між продавцями і покупцями цінних паперів, які є його суб'єктами. Ринок цінних паперів є сферою формування попиту на цінні папери та її пропозиції. Попит створюється фірмами, державою, яким не вистачає власних доходів для фінансування інвестицій.

Кредиторами виступають приватні особи, установи і держава. Ринок цінних паперів є частиною ринку капіталів. Учасниками ринку цінних паперів є емітенти (економічні суб'єкти, які випускають і продають цінні папери) – фірми, банки, держава. Інвестори (емітенти), які купують цінні папери для здійснення посередницької діяльності при купівлі-продажу цінних паперів, створюють інвестиційні установи (інвестиційні компанії, інвестиційні фонди). Економічна роль ринку цінних паперів визначається функціями, які виконують цінні папери в процесі обігу на ринку. Насамперед, це мобілізація тимчасово вільних коштів фірм і приватних осіб з метою їх ефективного інвестування в економіку. Ринок цінних паперів виконує дві основні функції:

- 1) **інвестиційну** – це мобілізація фінансових засобів і перетворення їх в інвестиції;
- 2) **перерозподільну** – це забезпечення міжгалузевого і міжрегіонального переміщення капіталу для більш ефективного їх використання.

Випуск і реалізація цінних паперів державою сприяє покриттю дефіциту державного бюджету, вирівнюванню нерівномірностей, податкового надходження платежів, для забезпечення структурної перебудови в економіці. Ринок цінних паперів виступає механізмом мобілізації грошових засобів домашніх господарств і фірм, забезпечуючи відтік грошових засобів на інвестиційні цілі. Ринок цінних паперів зменшує інфляцію і сприяє нормалізації споживання і нагромадження національного продукту. В структурі ринку цінних паперів виділяють первинний і вторинний ринок.

На первинному ринку відбувається продаж цінних паперів після їх випуску. Первинний ринок цінних паперів обслуговується банківською системою, яка здійснює емісію цінних паперів за дорученням своїх клієнтів.

Вторинний або фондовий ринок цінних паперів, на якому здійснюється рух, раніше випущених цінних паперів обслуговує насамперед фондова біржа.

2. Основні види ринкових цінних паперів.

Існують різноманітні форми ринкових цінних паперів. В Україні діє закон України “Про цінні папери”, який регламентує різноманітність видів цінних паперів, а саме облігації, акції, векселі, чеки, депозитні, ощадні і приватизаційні сертифікати тощо.

Облігації – це боргові зобов’язання господарського товариства або держави, які надають право на одержання позичкового процента. Випуск і продаж облігацій для господарських товариств і для держави є джерелом позики. Процент по облігаціям повинен виплачуватись з прибутку товариств, незалежно від його фінансового становища ще до сплати податків і виплати дивідендів по акціях.

Акція – це цінний папір, що засвідчує право його власника на отримання частини прибутку акціонерного товариства у вигляді дивіденду, а також участь в управлінні акціонерної компанії і одержання частини майна після її ліквідації. Розрізняють такі види акцій:

- 1) звичайні, які засвідчують факт передачі акціонерному товариству певного капіталу, дають права на участь в розподілі чистого прибутку, а також гарантують право на участь в управлінні товариством;
- 2) привілейовані – приносять фіксований дивіденд і мають переваги при розподілі прибутку, однак вони випускаються невеликим капіталом і не дають право голосу в управлінні товариством;
- 3) іменні – видаються на певну особу і заносяться в особливий реєстр товариства.

На всіх акціях вказується їх номінальна вартість, проте їх продаж здійснюється на фондовому ринку за курсовою або біржовою ціною, яка може відрізнятись від номінальної під впливом попиту і пропозиції.

Облігації і акції – це основні інструменти ринку цінних паперів.

Вексель – це боргове зобов’язання платника, що видав вексель, яке забезпечує оплату у визначений термін зазначеної суми боргу власникові векселя. Вексель сполучає в собі властивості цінного паперу, тобто приносить дохід у формі процента боргового зобов’язання і є свідченням про позику і розрахунковим засобом. Векселі бувають простими, перевідними і фінансовими. Простий вексель виписує боржник. Перевідний вексель виписує кредитор, а фінансовий виписується з метою продажу за готівку.

Чек – це форма кредитних грошей і цінний папір, що здійснює свій рух на міжбанківському ринку.

Депозитний сертифікат – це письмове свідоцтво банку про внесення грошових засобів (депонування) на банківський рахунок (депозит).

Ощадний сертифікат – це облігація, що свідчить про депонування грошових засобів в ощадному банку.

Приватизаційний сертифікат засвідчує право на частку державного майна.

Важливу роль на фінансовому ринку виконують державні цінні папери. Їх випускають уряд, державні фінансово-кредитні установи і місцеві органи влади. Державні цінні папери є найбільш ліквідними і відносно надійними. Доходи на них не обкладаються прибутковим податком.

Цінні папери – це ефективний капітал. Суть його полягає в тому, що капітал втілений в цінних паперах здійснює самостійний обіг на ринку цінних паперів.

3. Механізм функціонування ринку цінних паперів. Фондова біржа.

Фондова біржа – це організований і регулярно діючий фондовий ринок, на якому відбувається купівля-продаж цінних паперів. Фондові біржі можуть бути акціонерними товариствами (США, Японія, Німеччина) або державними ринковими інститутами (Франція, Росія, Україна). Біржі керуються біржовими комітетами, котрі обираються загальними зборами акціонерів і призначається урядом. Фондові біржі обслуговують вторинний ринок цінних паперів і виконують такі основні функції:

- 22) забезпечують мобілізацію тимчасово вільних грошових засобів для інвестування в економіку;
- 23) встановлюють ринкову ціну на цінні папери (курс акції, облігації);
- 24) здійснюють переміщення капіталів, між галузями і регіонами через збут і придбання акцій;
- 25) прогнозують загальну ринкову кон'юнктуру через біржові індекси.

Курс або ціна акції (облігації) визначається як відношення дивіденду до норми позичкового процента на 100%. Курс цінних паперів залежить від співвідношення попиту і пропозиції на фондовій біржі. Курс може відхилятися від номінальної вартості.

В Україні існує і функціонує фондова біржа (Київська фондова біржа), яка регламентована дією закону України “Про банківську діяльність і фондову біржу”.

Питання для самоконтролю

- 1. Охарактеризуйте сутність структури ринку цінних паперів.
- 2. Які Ви знаєте види цінних паперів?
- 3. Що таке акція?
- 4. Що таке фондова біржа?

Тема 17. Фінансово-кредитна система.

1. *Сутність і основні напрямки кредитно-грошової системи держави.*
2. *Сутність і структура фінансової системи.*
3. *Попит і пропозиція на грошовому ринку.*
4. *Кредитна система та механізм її дії.*
5. *Банківська система: сутність і структура.*

1. Сутність і основні напрямки кредитно-грошової системи держави.

Сукупність заходів, за допомогою яких здійснюється вплив на стан кредиту та грошового обігу з метою регулювання грошової маси в країні є кредитно-грошова система. Винахідним пунктом розробки і впровадження кредитно-грошової політики є те, що регулюючи за допомогою певних засобів кількість грошей в обігу може не впливати на обсяг національного продукту, тобто на обсяг ВВП. Кредитно-грошова політика здійснюється в таких напрямках:

- 1) **регулювання ліквідності фінансово-кредитних інститутів, їхньої здатності своєчасно виконувати зобов'язання перед вкладниками;**
- 2) **управління державним боргом. Найчастіше застосовується в умовах хронічного державного дефіциту і зростаючої державної заборгованості;**
- 3) **регулювання обсягу кредитних операцій та грошової емісії, метою яких є вплив на економічну кон'юнктуру.**

Кредитно-грошова політика в Україні пройшла певну еволюцію з початку 90-х років. Вона характеризується активним використанням НБУ для фінансування програм уряду і зменшення обсягу кредитування комерційних банків. В 1995-96 роках в Україні проводилась політика жорстких грошово-кредитних обмежень. Вона характеризувалась переходом до фінансування державного дефіциту за рахунок не кредитної емісії, зниженням облікової ставки НБУ, проведенням жорсткої політики щодо регулювання ризику і ліквідності комерційних банків.

2. Сутність і структура фінансової системи.

Фінанси визначаються як грошові фонди, що утворюються в процесі відтворення суспільного виробництва. Фінансовими відносинами називаються такі економічні відносини, які виникають між державами, банками, суб'єктами господарської діяльності, окремими громадянами, між галузями економіки, регіонами у зв'язку з формуванням та використанням грошових фондів. Формування, розподіл і використання в процесі суспільного виробництва грошових фондів, що необхідні для забезпечення функціонування економіки та її розвитку, утворюють фінансову систему суспільства, в яку входять загальнодержавні фінанси, фінанси органів місцевого самоврядування, фінанси суб'єктів господарювання, фінанси громадських організацій, фінанси недержавних позабюджетних фондів. Головними джерелами і методами формування фінансових ресурсів є сплата податків, відрахування частки прибутків суб'єктів господарювання, відрахування на страхування, продаж державою цінних паперів, одержання кредитів, емісія грошей.

Основними суб'єктами фінансової системи є державні фінанси, фінанси підприємств, фінанси населення.

Державні фінанси – це сукупність грошових фондів, які акумулюються в руках держави і використовуються нею для виконання соціально-економічних функцій.

Фінанси підприємств являють собою сукупність грошових ресурсів для здійснення процесу відтворення на підприємстві.

Фінанси населення – це ті грошові ресурси, які отримані населенням на основі трудової діяльності та господарської діяльності, або з інших джерел і спрямовані на примноження їх власності і особистого багатства.

Дані елементи фінансової системи взаємопов'язані. Наприклад фінанси підприємств та населення є джерелом державних фінансів. Фінанси підприємства і населення пов'язані не лише з державними фінансами, а й між собою. Це проявляється в тому, що основним джерелом доходів населення є заробітна плата, яку одержують на підприємстві.

Особливе місце в фінансовій системі займають також і позабюджетні фонди, до яких відносять: державні позабюджетні фонди і недержавні позабюджетні фонди.

Державні позабюджетні фонди (пенсійний фонд, фонд соціального страхування, фонд приватизації, фонд навколишнього природного середовища, фонд Чорнобиля та інші) створюються за рахунок закріплених державою цільових відрахувань. Кошти цих фондів йдуть на розвиток цільових програм.

Недержавні позабюджетні фонди формуються за рахунок джерел, які зазначені в їх статутах. Держава може підтримувати ці фонди, надавати їм податкові пільги.

Державні фінанси грають важливу роль у розвитку суспільного виробництва і економіки взагалі. Через державні фінанси перерозподіляється значна частка на ВВП країни. Фінанси виконують визначні функції:

- 1) нагромадження значної кількості грошових фондів для здійснення процесу регулювання суспільного відтворення;
- 2) **контролююча функція, яка означає перевірку суб'єктами господарювання встановлених правил обліку та списання власних коштів та майна;**
- 3) **стабілізаційна функція, яка забезпечує високу підтримку зайнятості та достатньої стабільності цін;**
- 4) **дистрибутивна функція, яка проявляється в корегуванні розподілу доходів та майна.**

Фінансова система сучасної економіки України характеризується наступними особливостями:

- 1) інфляційним зростанням фінансових ресурсів;
- 2) **розбалансуванням фінансової системи в умовах збільшення витрат на соціальні програми при відсутності коштів на їх фінансування та постійного складу виробництва;**
- 3) **знижується частка фінансових ресурсів, які формуються за рахунок суб'єктів господарювання;**

- 4) **диференційний розвиток регіонів України за величиною виробленого національного доходу на душу населення, тому має місце перерозподіл фінансових ресурсів між центром та регіонами.**

3. Попит і пропозиція на грошовому ринку.

Як відомо, гроші – специфічний товар, який відіграє роль всезагального еквіваленту по відношенню до інших товарів, тому на грошовому ринку також існує попит та пропозиція на грошову масу. Загальний попит на гроші складається з попиту на гроші для угод і попиту на гроші з боку активів.

Попит на гроші для угод – кількість грошей, яку люди хочуть мати для використання їх як засобу обігу, тобто для здійснення платежів.

Попит на гроші з боку активів – та кількість грошей, яку населення хоче зберігати як заощадження, або вкладання грошей в цінні папери.

Загальними компонентами пропозиції грошей є паперові гроші (готівка) і чекові вклади.

Паперові гроші – ті, що перебувають в обігу, це зобов'язання національного банку країни.

Чекові вклади – це боргові зобов'язання комерційних банків, або ощадних установ.

Держава постійно здійснює регулювання пропозиції грошей, намагаючись забезпечити необхідну їх кількість для певного обсягу ділової активності. Це сприяє повній зайнятості, стабільності рівня цін, зростаючому темпу економіки.

4. Кредитна система та механізм її дії.

Кредит – це економічні відносини, які виникають між кредитором і позичальником з приводу одержання позики в грошовій або товарній формі на умовах терміновості, повернення та платності. Існують такі форми кредиту: комерційний, банківський, споживчий, державний, міжнародний.

Комерційний кредит має товарну форму і надається одним суб'єктом господарювання іншому у вигляді товару або продукту з відстрочкою платежу. Він оформляється векселями, які поділяються на прості і переказні.

Простий вексель – це зобов'язання, що надається позичальником на ім'я кредитора, містить у собі зазначені місце, час його видання, його суті, а також місце і час платежу.

Переказний вексель (тратта) – являє собою письмовий наказ однієї особи (кредитора) іншій (позичальнику) про сплату певної суми третій особі, особа, що надає цей вексель іменується трасантом, особа, якій передбачається право на одержання грошей (третя особа) іменується ремітентом.

Банківський кредит – це надання банками грошових коштів позичальникам у вигляді грошових позик. Позичальником може бути підприємство, фірма, підприємець, приватна особа і держава. Банківський кредит виступає з одного боку як позика капіталу, якщо позичальник використовує його для розширення обсягу функціонуючого підприємства, з іншого-як позика грошей, якщо він використовується для погашення боргових зобов'язань.

Споживчий кредит надається приватним особам для придбання товарів довгострокового користування. Споживчий кредит виступає у формі комерційного (продаж товарів з відстрочкою платежу через роздрібну торгівлю) і банківського (надання позики кредитними установами чи споживчі цілі).

Державний кредит – сукупність кредитних відносин, в яких позичальником або кредитором є держава чи місцеві органи влади. Може виступати у різних формах: в натуральній, грошовій, а також у вигляді кредитних документів. (облігації внутрішнього державного займу, державні казначейські зобов'язання).

Міжнародний кредит – це рух і функціонування позичкового капіталу між країнами.

Функції кредиту:

- ✓ перерозподіляюча функція. Через кредитний механізм, позичковий капітал перерозподіляються на основі повернення між галузями, переходячи в ті сфери, які забезпечують одержання більшого прибутку, або яким надаються державні пріоритети;
- ✓ регулююча функція. Держава стимулює першочергове кредитування тих підприємств та галузей діяльності яких відповідає політиці національного економічного розвитку.

5. Банківська система: сутність і структура.

Складовою частиною кредитної системи є банківська система, яка є сукупністю різноманітних видів банків та банківських інститутів у їх взаємозв'язку. В країнах з розвинутою ринковою економікою функціонує банківська система двох рівнів. На першому вищому рівні знаходиться центральний банк або система банків (США), на другому рівні комерційні та спеціалізовані банки та інші небанківські кредитно-фінансові інститути. Розвиток банківської системи України регламентується законом України “Про банки та банківську діяльність”. В Україні дворівнева банківська система. Роль центрального банку виконує НБУ. Його головне завдання – забезпечення стабільності національної валюти, її купівельної спроможності. НБУ підзвітний Верховній Раді України, що передбачає призначення голови НБУ, щорічний звіт, аудиторський висновок про діяльність НБУ, а також двічі інформувати парламент про стан грошово-кредитного ринку. На другому рівні банківської системи України стоять комерційні банки, спеціалізовані банки, інвестиційні банки.

Комерційні банки – приватні та державні банки, які працюють на комерційних засадах і здійснюють універсальні операції з кредитуванням промислових, торговельних та інших підприємств за рахунок тих грошових коштів, які вони одержують у вигляді вкладів.

Спеціалізовані банки здійснюють окремі види кредитування. Так зовнішньоторгові банки спеціалізуються на кредитуванні експорту та імпорту товарів, іпотечні банки – на наданні довгострокових позик під заставу нерухомого майна, ощадні банки залучають дрібні заощадження населення.

Інвестиційні банки здійснюють операції на ринку цінних паперів.

Джерелами формування банківських кредитних ресурсів є:

- 1) власні кошти банків;
- 2) тимчасово вільні кошти підприємств та населення;
- 3) міжбанківські кредити;
- 4) залучені кошти юридичних осіб на депозитному рахунку;
- 5) кошти від емісії цінних паперів.

Банки виконують цілий ряд функцій та операцій. Так, НБУ виконує наступні функції:

- 1) регулювання грошової маси в обігу;
- 2) займається кредитуванням комерційних банків та державних підприємств;
- 3) контролює роботу комерційних банків;
- 4) зберігає резервні кошти;
- 5) здійснює зовнішньоекономічну діяльність;
- 6) встановлює курс національної валюти по відношенню до курсів інших валют;
- 7) випускає певну кількість паперових грошей.

Комерційні банки займаються кредитуванням підприємств та організацій, відкривають депозитні рахунки для юридичних осіб, мають право випускати цінні папери.

Банківські операції діляться на пасивні та активні.

Пасивні операції – це операції за допомогою яких банки формують і залучають кошти для проведення в подальшому активних операцій. При цьому банки сплачують відсотки.

Активні операції – операції, за допомогою яких банк розміщує власні кошти та залучені кошти, одержуючи певні відсотки, або банківський прибуток.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте сутність і основні напрямки кредитно-грошової системи держави.
2. Що входить до структури фінансової системи?
3. Які Ви знаєте види цінних паперів?
4. Що таке комерційний банк?

РОЗДІЛ 8. РИНОК ПРАЦІ

Тема 18. Ринок праці і його інструменти

1. *Суть і особливості ринку праці.*
2. *Умови рівноваги і моделі ринку праці.*
3. *Заробітна плата і її форми і системи*

1. Суть і особливості ринку праці.

Ринок праці – це саморегульована система розподілу робочої сили із специфічними факторами конкуренції між носіями робочої сили за найбільш вигідні умови праці та її оплати і між підприємствами, фірмами за залучення необхідної кількості найбільш кваліфікованої робочої сили.

Ринок праці – це економічні відносини між покупцями і продавцями робочої сили. **Суб'єктами** ринку праці виступають фірми, підприємства як покупці робочої сили і наймані працівники як продавці своєї праці або своєї робочої сили. Робоча сила може з'явитися на ринку як товар за існуванням таких умов:

- 1) **носіїв робочої сили повинен бути юридично вільним;**
- 2) **він повинен бути позбавлений засобів виробництва, що і спонукає його продавати свою робочу силу;**
- 3) **на ринку повинні знаходитись покупці цього специфічного товару.**

Перша з цих умов створює можливість продажу робочої сили. Друга передбачає необхідність її продажу. Третя вказує на існування особливих економічних відносин, які розкривають суть ринку праці, а саме відносини найму робочої сили. Процес перетворення робочої сили в товар у масовому масштабі охопив цілу епоху, яка називається періодом первісного нагромадження (в Західній Європі XVI – XVII ст.). Саме тоді відбулося масове вивільнення селян із кріпосної залежності та їх обезземелення, що змусило їх продавати свою робочу силу, тобто працювати за наймом. На той час також нагромаджувались необхідні грошові капітали, які використовувались для закупки факторів виробництва, в тому числі і праці. Важливою особливістю ринку праці є його інтегрованість, тобто існує не єдиний, а багато спеціалізованих ринків праці, які і є елементами інтегрованості ринку.

Спеціалізація і інтеграція ринків праці існує внаслідок утворення нових професій з одного боку і відмирання старих та заміна новими трудовими ресурсами, зміни змісту традиційних процесів. На динаміку ринку праці впливають такі чинники:

- 26) демографічні (кількість населення, працездатне населення, статева структура, міграція населення);
- 27) природно-кліматичні умови;
- 28) економічні умови;
- 29) соціальний рівень і якість життя;
- 30) організаційні умови;
- 31) правові умови.

Ринок праці побудований на таких принципах:

- 1) **особиста і економічна свобода працівників, які можуть обирати між зайнятістю і безробіттям, тією чи іншою професією, родом діяльності тощо;**
- 2) **право працедавця визначення рівня ціни фактора праці виходячи з попиту та пропозиції на неї.**

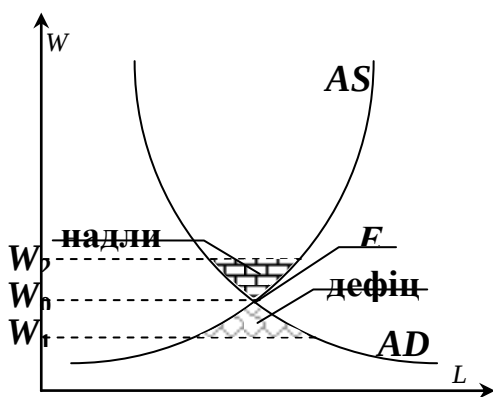
Ринок праці, як невід'ємний елемент ринкової економіки, виконує важливі функції в національному виробництві, саме на ринку праці у сфері взаємодії продавців і покупців робочої сили відбувається оцінка того, чи іншого виду праці, її суспільної значимості, регулюється попит і пропозиція праці, робоча сила розподіляється між галузями економіки, підприємцями, регіонами країни.

2. Умови рівноваги і моделі ринку праці.

Як і всі інші ринки, ринок праці функціонує на основі взаємодії чинників ціни праці, попиту і пропозиції на неї. Пропозиція праці визначається, перед усім, ціною праці (ставкою заробітної плати), а також рівнем податків, потребами забезпечених непрацюючих членів сім'ї, звичаями і традиціями, культурними звичаями, віросповіданням тощо. Попит на працю залежить від ціни на неї, а також визначається потребами виробництва, технічним рівнем підприємств, станом технології тощо. Суб'єкти ринку праці – фірми і наймані працівники вступають у відносини купівлі-продажу праці. В результаті конкуренції між ними, через механізм попиту і пропозиції, встановлюється певний обсяг зайнятості і рівень оплати праці.

Однак рівновага (E) забезпечується мінімально можливою ставкою заробітної плати (W_0). Якщо ж рівень заробітної плати опуститься нижче (до W_1), то фірми зіштовхнуться з проблемою нестачі працівників, а обсяг виробництва в економіці катастрофічно впаде і за рівня W_1 не знайдеться жодного працівника на ринку, який взагалі згодився б працювати, тобто пропозиції праці не існуватиме взагалі. Але якщо ставка заробітної плати підніметься до W_2 то виникає протилежна ринкова ситуація. Кількість пропонованої праці при цьому буде значно перевищувати попит на неї, а різниця між пропозицією і попитом покаже кількість запропонованої праці що не знайшла застосування в економіці. Внаслідок цього виникає безробіття.

Однак перевищення заробітної плати над рівноважним рівнем не може продовжуватись надто довго, під впливом зменшення попиту на працю відбудеться зниження ставки заробітної плати до рівноважного рівня. Існування в ринковій економіці стійкого безробіття свідчить про вплив на ринок праці ряду неконкурентних чинників, що перешкоджають досягненню його рівноваги, сприяючи відхиленню заробітної плати вище її рівноважного рівня. Першим таким чинником є держава, яка встановлює мінімальний рівень заробітної плати обов'язковий для всіх фірм, а також здійснює її індексацію. Це

повинно підвищувати рівень заробітної плати, який виявляється вищим від рівноважного. Інший чинник – діяльність професійних спілок, зусилля яких спрямовані на зростання рівня оплати праці. В силу дій конкурентних і неконкурентних чинників формуються різні моделі ринку праці, серед яких виділяють наступні:

- 1) **конкурентна модель**, де рівень заробітної плати визначається балансом попиту і пропозиції на неї під дією ринкової конкуренції;
- 2) **монополістична модель**, що характеризується монопольною владою підприємця, який і визначає ставку заробітної плати;
- 3) **профспілкова модель**, за якої вирішальний вплив на визначення ціни праці виявляють профспілки, які захищають інтереси продавців робочої сили.

Так як одним із неконкурентних чинників, що перешкоджає досягненню рівноваги на ринку праці є держава, то вона бере на себе функції захисту населення і проводить активну соціальну політику на ринку праці, стимулюючи попит на працю відкриття і модернізацію робочих місць. При цьому значну роль відіграє біржа праці, в Україні служба зайнятості.

Служба зайнятості – це державна установа, що регулює попит і пропозицію на ринку праці. Служба зайнятості визначає кон'юнктуру ринку, реєструє безробітних, проводить їх перекваліфікацію, допомагає у працевлаштуванні, надає безробітним інформацію про наявність вільних робочих місць, проводить фахову орієнтацію молоді, виплату по безробіттю тощо.

3. Заробітна плата і її форми і системи

Заробітна плата – це найважливіша категорія ринкових цін, так як вона є ціною особливого товару – робочої сили.

Сучасна економічна теорія трактує заробітну плату як ціну плати. Але існували і інші трактування заробітної плати. Однією з перших спроб зрозуміння заробітної плати було її трактування як мінімуму засобу існування для найманих працівників і членів їх сімей (В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо), з їх позицій заробітна плата являє собою грошовий вираз мінімального обсягу засобів існування осіб найманої праці. Класична політична економія в особі К. Маркса трактувала заробітну плату як грошовий вираз вартості і ціни робочої сили. Він виходив з того, що праця не може мати ціни, а на ринку продається робоча сила, тому речовим змістом заробітної плати стає та кількість життєвих засобів, яка необхідна для відтворення робочої сили найманого працівника та членів його сім'ї. Сучасне уявлення про сутність заробітної плати бере свої витоки з теорії “Трьох факторів виробництва” французького економіста Ж.-Б. Сея. Згідно цієї теорії заробітна плата виступає функцією такого фактора виробництва як праця. На цьому ґрунті поступово і сформувалося визначення заробітної плати як ціни праці. Заробітна плата розглядається в широкому і вузькому розумінні. В широкому розумінні цей термін включає оплату праці різних працівників різних спеціальностей як матеріального, так і нематеріального виробництва. У вузькому розумінні заробітна плата – це ставка або ціна, що визначається за використання одиниці праці протягом визначеного часу.

Ціна праці – це є відношення денної вартості робочої сили до середньої тривалості робочого дня. Для характеристики рівня оплати праці використовуються показники номінальної і реальної заробітної плати.

Номінальна заробітна плата – це сума грошей, яку одержує працівник за свою працю. Реальна заробітна плата визначається сукупністю товарів і послуг, які можна придбати за номінальну заробітну плату за існуючого рівня цін після відрахування податків та інших платежів

Таким чином, рівень реальної заробітної плати визначається номінальною сумою, рівнем податків і цін на життєві блага. З рахуванням інфляції, динаміка реальної заробітної плати розраховується як індекс вартості життя, тобто індекс реальної заробітної плати дорівнює відношенню індексу номінальної зарплати до рівня вартості життя. При обчисленні рівня заробітної плати застосовуються показник мінімальної заробітної плати. Основою розрахунку мінімальної заробітної плати виступає показник прожиткового мінімуму. В ринковій економіці застосовуються дві основні форми заробітної плати: це погодинна і відрядна форма.

Погодинна форма заробітної плати – це плата за кількість праці, розрахованої в годинах. Вона виплачується згідно із трудовою угодою, і погодинною ставкою заробітної плати. Основною формою погодинної основної плати є тарифна система оплати праці, в основі якої лежить тарифна ставка.

Відрядна (або поштучна) заробітна плата залежить від обсягу виконаної роботи. Її величина визначається розцінкою одиниці продукту або величиною виробітку. Названі форми заробітної плати у поєднанні з формами організацій праці утворюють системи заробітної плати. В сучасних умовах діють такі системи заробітної плати: преміальна система (найбільш поширена), погодинно-преміальна, відрядно-преміальна, відрядно-прогресивна, відрядно-регресивна, система колективного преміювання, система участі у прибутках тощо.

Питання для самоконтролю

1. Які чинники визначають виникнення особливого виду ринку праці?
2. В чому полягає суть заробітної плати?
3. Які моделі ринку праці Вам відомі?
4. Які форми, системи заробітної плати Ви знаєте?

РОЗДІЛ 9. РИНОК ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ

Тема 19. Ринок природних ресурсів і рента.

- 1. Природні ресурси як фактор виробництва.*
- 2. Ринок природних ресурсів та його рівновага.*
- 3. Економічна природа ренти і форми земельної ренти.*

1. Природні ресурси як фактор виробництва.

Природні ресурси – це один із факторів виробництва, до нього відносять сировину і матеріали (предмети праці), паливо, енергію, засоби праці, але головним природним ресурсом є земля. Саме поняття земля і визначає всю сукупність природних ресурсів. Найважливішою особливістю природних ресурсів є їх обмеженість або рідкісність, але рідкісними є і інші фактори виробництва: земля, капітал і підприємницька здібність. Проте вони хоч рідкісні, але відтворювальні, тобто виробляються нові засоби праці, відтворюється робоча сила, виростають нові покоління робітників і підприємців. Тому другою особливістю природних ресурсів є їх відтворюваність. У зв'язку з проблемою відтворюваності природних ресурсів потрібно розглядати питання їх якості і, зокрема, якості землі. Якість землі насамперед визначається її родючістю при використанні сільськогосподарського виробництва. Виділяють два види якості (родючості) – це природна та штучна. Природна якість землі закладена в неї самою природою. Штучна якість землі – це поліпшена людиною її природна якість шляхом використання мінеральних добрив, застосування прогресивної техніки, тобто через надання і вкладення в землю додаткового капіталу, але можливості людей у штучному поліпшенні якості землі суттєво обмежені та і якість землі, що знаходиться в сільськогосподарському виробництві не можна поліпшувати нескінченно, цьому перешкоджає дія закону спадної віддачі. Зміст закону спадкової віддачі стосовно використання землі в сільському госп-д-стві. Можна сформулювати так: кожне прирощення капіталу і праці, які застосовуються до землі дає все менший ефект, тобто все менший приріст продукту.

Сільське господарство може розвиватися двома типами: екстенсивним і інтенсивним. За екстенсивного розвивається сільське господарство, яке ґрунтується на використанні природної родючості землі, ґрунти виснажуються, втрачають свої природні якості. Інтенсифікація сільського господарства – це поліпшення штучної якості земель, вона модифікувала дію закону складної родючості. Якість землі зростає, але з певного моменту розпочинається спадна віддача додаткових вкладень капіталу в землю.

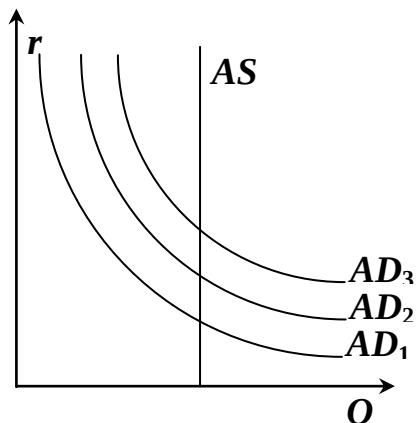
2. Ринок природних ресурсів та його рівновага.

За умов ринкової економіки природні ресурси, а саме земля також стають товаром тобто вони продаються і купуються. Утворюється ринок природних ресурсів головним компонентом якого є ринок землі. Як і будь на якому ринку тут виникають попит і пропозиція і формується ціна.

Ціноутворення на ринку природних ресурсів має свої особливості:

- 32) ціна визначається виключно попитом на обмежені природні ресурси, а їх пропозиція є цілком нееластичною, що визначається їх рідкістю. Там де попит більший ціна зростає, а де менший – знижується. Землю, на відміну інших природних ресурсів, транспортувати неможливо, її не можна наблизити до ринку, тому земля в одних умовах дорога, а в інших дешева;
- 33) ціну землі визначає і її відтворюваність. Площі придатні для використання землі поступово скорочуються їх поглинають міста і підприємства, земля забруднюється. Людина у змозі певним чином поліпшити якість землі, пристосовуючи до своїх потреб. Але ці можливості суттєво обмежені.

Водночас ціна землі є поняттям ірраціональним, тобто невимірним. Як відомо, ціна будь-якого товару формується на основі витрат його виробництва. Однак земля не є продуктом виробництва, якщо абстрагуватись від витрат на початкове освоєння і наступних інвестицій на поліпшення економічної якості ґрунту. Разом з тим земля є одним із виробничих факторів, тому її ціна може розглядатись похідною від цін кінцевих продуктів землі. Ціна землі визначається орендною платою за її використання або рентою (доходом від землі). На ринку землі встановлюється і рівноважна ціна. Припустимо, що всі земельні ділянки однакові за своєю якістю, то ціна визначатиметься взаємодією попиту на землю та її пропозицією. Але ж пропозиція на ринку землі є цілком не еластичною, а мінливим є лише попит.

Специфіка ринку земельних ресурсів полягає в тому, що рівноважним чинником на землю виступає рента (тобто дохід від землі) і водночас вона змінює лише попит і не змінює пропозицію. Таким чином, земля як об'єкт власності приносить своєму власникові постійний дохід у формі земельної ренти. Продаючи землю, її власник намагається зберегти цей дохід, тому ціна землі залежить від величини ренти і норми позичкового проценту по вкладам.

В сучасному світі існує стійка і виражена тенденція до зростання ціни на землю, основною причиною чого є підвищення попиту на природні ресурси і зростання рентних доходів.

3. Економічна природа ренти і форми земельної ренти.

Економічна рента – це дохід який, відносять до виробничих витрат ресурсів, що перевищує його альтернативну вартість, тобто він отримується лише за фіксованої (нееластичної пропозиції ресурсу). Аналізуючи суть земельної ренти, необхідно виходити з того, що її існування пов'язане із використанням землі як виробничого фактора, ряд особливостей якого утворює матеріальну основу для існування рентного доходу, тобто земля – це невідтворювальний фактор виробництва, земля рідкісний, водночас обмежений виробничий ресурс. Цінність землі як виробничого ресурсу неухильно зростає і

земля в процесі правильного і раціонального виробництва не втрачає своїх корисних властивостей.

Історично рента виникла разом з приватною власністю на землю. За умов ринкових відносин рента сплачується орендаром землі її власникові у вигляді орендної плати за використання землі.

В сільському господарстві існує два види монополій: монополія на землю як на об'єкт господарства, монополія приватної власності на землю. Саме ці два види монополій і є причинами створення двох видів ренти: монополія на землю як на об'єкт господарства утворює диференціальну ренту, монополія приватної власності на землю утворює абсолютну ренту. Сучасна економічна теорія не заперечує існування диференціальної земельної ренти, умовами виникнення якої є:

- ✓ відмінність різних ділянок землі за їх родючістю;
- ✓ віддаленість від ринків збуту продукції;
- ✓ відмінність різних ділянок землі за віддачею, від додаткових інвестицій.

Розрізняють два види диференціальної ренти: диференціальна рента I, Диференціальна рента II.

Диференціальна рента I виникає внаслідок різної природної родючості (продуктивності) і віддаленості земель від ринків збуту і вдержується з усіх земельних ділянок, окрім найгірших по продуктивності і за місцем розташування.

Диференціальна рента II утворюється матеріальною основою її виникнення (тобто умовами диференціальної ренти I), а також за рахунок додаткових інвестицій. В сучасних умовах диференціальна II стає основною формою рентного доходу власників землі.

Існування абсолютної земельної ренти тобто, доходу земельних власників з усіх без виключення ділянок землі в тому числі і найгірших відстоює виключно марксистська економічна теорія.

Так, наприклад, є три ділянки землі в них вкладено інвестиції по \$10 тисяч, урожайність неоднакова, рентабельність 20%. Визначити диференційну ренту.

Варіант	Вартість	Урожайність	Рентабельність	Вартість зерна	Вартість 1 ц	Середня вартість ц	Прибуток
1	\$10000	100	20%	12	120	120	0
2	\$10000	200	20%	12	60	120	60
3	\$10000	300	20%	12	40	120	80

Питання для самоконтролю

1. Чому природні ресурси є обмеженими, рідкісними?
2. Які відмінності між відновлюваними і невідновлюваними ресурсами?
3. Чим відрізняється земельна рента від орендної плати?
4. Які чинники формують ціну на ринках природних ресурсів?

РОЗДІЛ 10. ПОДАТКОВА СИСТЕМА

Тема 20. Податки. Податкова система

- 1. Економічний зміст та призначення податків.*
- 2. Функції податків.*
- 3. Класифікація податків та характеристика їх видів.*
- 4. Податкова політика держави.*

Ефективне функціонування будь-якої держави передбачає необхідність акумулювання коштів до державного та місцевих бюджетів. Вагомим джерелом формування дохідної частини як державного, так і місцевих бюджетів є податки. Податки – найефективніший інструмент впливу держави на суспільне виробництво, його динаміку і структуру, на розвиток науки і техніки, зростання суспільного добробуту населення. За допомогою податків частина грошових доходів підприємств, установ, організацій та населення надходить до бюджету забезпечуючи при цьому виконання державою економічних та соціальних завдань. Податок – це плата суспільства за виконання державою її функцій; це відрахування частини вартості ВВП на загальносуспільні потреби, без задоволення яких суспільство існувати не може.

Еволюція наукових поглядів на сутність податків у світовій фінансовій науці дозволяє виокремити два підходи до визначення їх змісту. Відповідно до першого підходу в основі визначення податку лежить його суспільне призначення. Другий підхід надає перевагу матеріальній основі податку (рис. 1).

Слід відмітити, що як перший, так і другий підхід до визначення сутності податку має право на існування, а в широкому аспекті зміст податку зводиться до поєднання обох поглядів. Тобто, податок доцільно розглядати з позиції матеріального змісту та суспільного призначення.

Економічна теорія характеризує податки як специфічну форму економічних відносин держави з суб'єктами господарювання, різними верствами населення. Специфіка цих відносин полягає у тому, що держава у них є визначальною діючою особою, а платники податків – виконавцями вимог держави. Стягнення податку є одностороннім процесом, має безвідплатний та

обов'язків характер для конкретного платника. Стягнення державою на користь суспільства певної частки вартості ВВП у вигляді обов'язкового внеску становить сутність податку. Звідси податок за сутністю – це економічні відносини між суб'єктами господарювання і громадянами, з одного боку, та державою, з іншого, з приводу примусового відчуження частини новоствореної вартості з метою формування централізованих фондів фінансових ресурсів держави, необхідних їй для виконання своїх функцій.

Рис. 1. Підходи до визначення сутності податку

До найбільш *суттєвих* ознак податку, які характеризують його як економічне та суспільне явище відносять:

- безповоротність справляння. Повернення сплаченого податку до платника можливе тільки за умови переоплати або отримання податкових пільг;
- примусовий характер сплати. Податкове зобов'язання не залежить від волі платника;
- стягнення державою відповідно до закону за юридично закріпленими правилами. Податки є виключним атрибутом держави і базуються на актах вищої юридичної сили (законах);
- одностороння спрямованість податкових відносин. Податок сплачується з метою покриття суспільних потреб, тому з точки зору конкретного платника від

є безповоротнім. Сплата податків не породжує у держави зустрічного зобов'язання здійснювати які-небудь дії на користь платника;

- відсутність цільового призначення;
- функціональне призначення податку;
сплачується тільки до бюджету.

2. Функції податків.

Розкриття економічного змісту і суспільного призначення податків неможливе без визначення функцій цієї категорії. *Функції податку* – це вияв сутності податку в дії, спосіб вираження його властивостей.

Зважаючи на те, що податки є необхідним елементом централізації частки вартості ВВП в бюджеті для оплати державних суспільних благ і засобом перерозподілу цієї вартості між державою і юридичними та фізичними особами, можна стверджувати, що вони виконують дві функції:

- фінансову;
- розподільчо-регулюючу.

Фінансова функція податків полягає у тому, що за допомогою податків формуються фінансові ресурси держави. Вона забезпечує об'єктивні умови для утворення матеріальної основи функціонування суспільства. Саме за допомогою фінансової функції податків забезпечується суспільне призначення податків, проявляються конкретні форми утворення грошових фондів держави, які забезпечують виконання покладених на неї функцій. Суть фінансової функції податків полягає у централізації частини вартості ВВП у бюджеті держави для задоволення суспільних потреб. Так чи інакше, держава, будучи учасником розподільчих процесів, примусово відчужує у вигляді податкових вилучень частину вартості створених у суспільстві благ для формування своєї скарбниці.

При цьому важливо забезпечити постійний характер (рівнонапруженість), стабільність надходження і рівномірність сплати податків.

Розподільчо-регулюючу функцію податків можна умовно поділити на дві складові: прояв окремо розподільчої та регулюючої сутності податку. Так, розподільчий аспект витікає із сутності податку як інструменту вартісного

розподілу і перерозподілу доходів між соціальними верствами населення, адміністративно-територіальними одиницями та галузями економіки. За допомогою податків відбувається перерозподіл вартості ВВП між платниками податків та державою і через елементи податку (об'єкт, суб'єкт оподаткування, ставка податку, податкові пільги та інше) держава регулює вартісні пропорції такого розподілу. Даний перерозподіл здійснюється з метою забезпечення фінансовими ресурсами тих юридичних і фізичних осіб, які відчують потребу в них, однак не в змозі отримати їх за рахунок власних надходжень. Тобто, податки виступають інструментом реалізації фіскальної політики держави та методом непрямого регулювання розподільчих і перерозподільчих процесів. Регулюючий аспект цієї функції податку зводиться до того, що завдяки податкам держава отримує можливість регулювати різні аспекти соціально-економічного життя на макрорівні, а на мікрорівні – впливати на конкретну поведінку платника податків. Наприклад, запроваджуючи нові податки, підвищуючи ставки податків, відмінюючи податкові пільги держава стримує діяльність окремих платників податків або ж скорочує споживання життєво шкідливих товарів (алкогольні і тютюнові вироби) і навпаки, надаючи податкові пільги та звільняючи від оподаткування держава створює сприятливі умови для фінансово-господарської діяльності юридичних і фізичних осіб – платників податків, або окремі галузі економіки.

Природа податку проявляється у визначенні основних елементів цієї категорії. До найважливіших елементів податку відносять:

- суб'єкт податку – це особи (юридичні або фізичні), на яких покладено обов'язки сплачувати, утримувати та перераховувати податки до бюджету; учасник процесу справляння податків (платник, держава, державні органи);
- об'єкт податку – вказує на те, що саме оподатковується (дохід, земля, транспортний засіб, прибуток тощо). Назва податку практично завжди співпадає з об'єктом оподаткування. Об'єкт податку повинен бути стабільним, піддаватися чіткому обліку, стосуватися безпосередньо платника;

- база оподаткування – законодавчо закріплена частина доходів чи майна платника податку, яка враховується при розрахунку суми податку. Наприклад, показує які саме види доходу враховувати при розрахунку суми податку;

- ставка податку – законодавчо встановлена величина податку на одиницю виміру бази оподаткування. Ставки податку можуть бути у твердих сумах (фіксовані, відносні (визначені відносно певної величини, наприклад, у % до мінімальної зарплати) та процентні (пропорційні, прогресивні та регресивні);

- одиниця оподаткування (або масштаб вимірювання) – це одиниця виміру (фізичного чи грошового) об’єкта оподаткування. До фізичного виміру відносять: площу земельної ділянки, обсяг циліндра двигуна транспортного засобу та ін. Грошовий вимір може бути безпосереднім – у разі оцінки доходів і опосередкованим – якщо оцінюється земельна ділянка, майно;

- податкова квота – це частка податку у доході платника, виражена в абсолютному і відносному вимірі. Характеризує рівень податкового навантаження;

- податкова пільга – законодавчо встановлені винятки із загальних правил оподаткування, які надають платникові можливість зменшити суму податку, що підлягає сплаті до бюджету, або звільняють його від сплати окремих зобов’язань, пов’язаних з оподаткуванням. Усі податкові пільги можна згрупувати у такі підгрупи:

- 1) звільнення від сплати податку окремих осіб або категорій платників;
- 2) повне або часткове звільнення об’єкта або податкової бази від оподаткування і використання неоподатковуваного мінімуму;
- 3) зменшення ставки податків.

3. Класифікація податків та характеристика їх видів.

У зв’язку із різним соціально-економічним призначенням податків у світовій фіскальній термінології існують різновиди податкових платежів. Однак, усі податки об’єднуються у відповідні групи, що класифікуються за певними ознаками.

Класифікація податків – це групування податків за певними ознаками, що дозволяє розкрити їх сутність, призначення та роль у реалізації податкової політики держави, а також вплив на соціально-економічні процеси в суспільстві. Класифікація податків проводиться за кількома ознаками:

- за формою оподаткування;
- економічним змістом об'єкта оподаткування;
- залежно від рівня державних структур, які їх встановлюють;
- за способом стягнення (рис. 5.2).
-

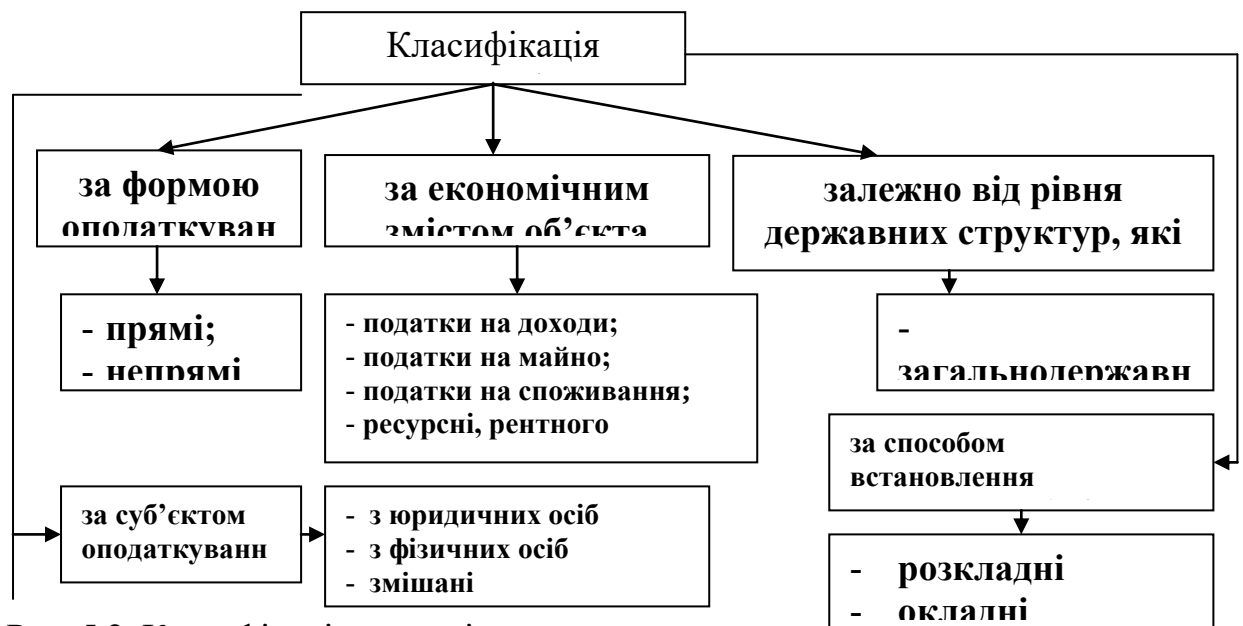

Рис. 5.2. Класифікація податків

За формою оподаткування усі податки поділяються на дві групи: прямі і непрямі. Прямі податки встановлюються безпосередньо щодо платників і сплачуються за рахунок їх доходів, а сума податку безпосередньо залежить від розміру об'єкта оподаткування. Прямі податки сприяють такому розподілу податкового тягара, за якого більше платять ті члени суспільства, котрі мають вищі доходи. Сплата таких податків призводить до вартісного зменшення об'єкта оподаткування. Разом з тим форма прямого оподаткування потребує і складного механізму стягнення податків, бо виникають проблеми обліку об'єкта оподаткування й ухилення від сплати податків.

Непрямі податки встановлюються в цінах товарів та послуг і сплачуються за рахунок цінової надбавки, а їх розмір для окремого платника прямо не залежить

від його доходів. Сума податку не зменшує об'єкта оподаткування, а збільшує ціну товару. Непрямі податки більше сплачують ті особи, які характеризуються більшим обсягом споживання, а відтак – має вищі доходи.

Історичний розвиток системи оподаткування привів до поступового розмивання чітких відмінностей між прямими та непрямими податками. Так, універсальна форма непрямих податків при перенесенні їх стягнення зі сфери реалізації у сферу виробництва матимуть багато ознак прямого оподаткування.

За економічним змістом об'єкта оподаткування податки поділяються на такі групи: податки на доходи і прибутки, податки на майно, ресурсні платежі і податки на споживання. Податки на доходи і прибутки – обов'язкові платежі, які стягуються з чистого доходу платника в момент його отримання. Безпосередніми об'єктами оподаткування є заробітна плата, та інші доходи громадян, прибуток або валовий дохід підприємств. Податки на споживання – обов'язкові платежі, які сплачуються в процесі споживання товарів, робіт і послуг, їхня сплата залежить не від результатів фінансово-господарської діяльності, а від розміру споживання. Податки на споживання сплачуються не при отриманні доходів, а при їх використанні. Вони справляються у формі непрямих податків. Податки на майно встановлюються щодо рухомого та нерухомого майна. Вони сплачуються внаслідок наявності конкретного виду майна. На відміну від податків на споживання, які сплачуються тільки один раз при купівлі товару, послуги, податки на майно стягуються постійно, доки майно перебуває у власності. Ресурсні платежі – обов'язкові збори, які сплачуються за використання природних ресурсів, які перебувають у державній власності.

Залежно від рівня державних структур, які встановлюють податки, вони поділяються на загальнодержавні та місцеві.

Загальнодержавні податки встановлюють вищі органи влади. Їх стягнення є обов'язковим на всій території країни, стягуються за єдиними ставками незалежно від того, до якого бюджету (центрального чи місцевого) вони зараховуються. Згідно з їх розподілом між ланками бюджетної системи загальнодержавні податки поділяються на три групи:

- податки, які зараховують до державного бюджету;

- податки, які зараховують до місцевих бюджетів;
- податки, які розподіляються між державним та місцевими бюджетами.

Розподіл податків між ланками бюджетної системи може мати сталий нормативний характер, насамперед установлений законодавчими актами, а може відбуватись у формі бюджетного регулювання, коли відрахування до місцевих бюджетів здійснюються за щорічними диференційованими нормативами залежно від потреб того чи іншого місцевого бюджету.

Місцеві податки і збори встановлюються місцевими органами влади та управління. Можливі різні варіанти встановлення місцевих податків. По-перше, у вигляді надбавок до загальнодержавних податків. Рівень надбавки визначають місцеві органи відповідно до встановлених обмежень. По-друге, введення місцевих податків за переліком, що встановлюється вищими органами влади. Вибір податків здійснюється місцевими органами. По-третє, можливе впровадження місцевих податків на розсуд місцевих органів без будь-яких обмежень з боку центральної влади.

Таким чином, еволюція податкових відносин відображається в існуванні різноманітних форм і видів податків, які залежать від особливостей побудови і функціонування податкової системи держави.

За способом встановлення податкових ставок податки поділяють на розкладні та окладні. Розкладні – визначаються як розподілення загальної суми податку на певну кількість платників. Окладні – сплачуються за певними ставками від чітко визначеного об'єкта оподаткування.

4. Податкова політика держави

Використання податків у економічній системі держави вказує на те, що вони можуть бути не лише провідним джерелом наповнення бюджетів різних рівнів, а й вагомим інструментом регулювання соціально-економічних процесів в країні. Регулювання соціально-економічних процесів в державі за допомогою податків з метою досягнення відповідних цілей здійснюється в рамках податкової політики, яку проводить держава. Слід відмітити, що свідоме використання

державою податків може як сприяти її стабілізації та економічному процвітання, так і бути засобом нестабільності та економічного саморуйнування.

Податкова політика – це діяльність держави в сфері встановлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових коштів держави. Податкова політика є складовою фінансової політики держави, яка передбачає вирішення актуальних соціально-економічних проблем і завдань у сфері оподаткування.

В залежності від мети розв'язання поставлених завдань, а також регулювання соціально-економічного розвитку країни, виділяють такі напрями податкової політики:

- стимулюючий (фіскальна експансія) – передбачає у короткостроковому періоді пом'якшення та подолання циклічного спаду в економіці держави; для цього знижується рівень оподаткування та зростають державні видатки. У довгостроковому періоді зниження рівня оподаткування може сприяти розширенню виробничих потужностей та зростання економічного потенціалу країни;

- стримуючий (фіскальна рестрикція) – передбачає зростання рівня оподаткування через підвищення ставок податків, скасування податкових пільг та водночас зменшення державних видатків. Даний вид податкової політики застосовують з метою «охолодження» економічної активності у період циклічного піднесення економічного розвитку країни.

В залежності від завдань соціально-економічного розвитку держава використовує податки як фінансові регулятори, що реагують на циклічні коливання в економіці країни, а тому необхідно проводити зважену та обґрунтовану податкову політику.

Податкова політика направлена на вирішення поставлених перед суспільством завдань, серед яких виділяють довгострокові і короткострокові. Перед керівництвом розвинутих країн стоять наступні довгострокові цілі: економічний ріст, максимальний рівень зайнятості і благополуччя населення. Короткостроковими цілями відносно податкової політики можуть бути поповнення державного бюджету, його збалансованість на певному рівні по

відношенню до внутрішнього валового продукту, стимулювання інвестиційної діяльності.

Податки в руках одних можуть виступати знаряддям та інструментом стабілізації та економічного процвітання в державі, а в руках інших — засобом нестабільності і економічного саморуйнування. Ось чому, думаючи про формування державних грошових фондів за рахунок податків і податкових платежів та встановлюючи нові види і форми оподаткування, державницькі структури повинні проводити таку податкову політику, яка має оптимально поєднувати інтереси держави, платників податків і громадян виборців. Тобто, будь-які зміни в оподаткуванні будуть суспільне корисними і виправданими, якщо вони нікому не завдають збитків і при цьому приносять декому користь.

Податкова політика провадиться, виходячи з певних принципів, а саме:

Принцип стабільності і послідовності (передбачуваності) означає, що податкова політика повинна неодмінно дотримуватися визначених на певний час орієнтирів у розвитку суспільства, змінюватись поступово, еволюційним шляхом. Стабільність податкової політики:

по-перше, дає змогу всім суб'єктам фінансових відносин мати сталі інтереси і виходячи з них вести перспективну фінансову політику;

по-друге, забезпечує належний рівень податкової роботи, бо податкова служба теж повинна мати певний час на освоєння механізму стягнення того чи іншого податку.

Принцип гнучкості полягає у тому, що податкова політика має вчасно реагувати на істотні зміни ситуації в економіці і суспільстві, зміни стратегічних орієнтирів і тактичних завдань економічної політики. Однак, зміни у податковій системі мають бути чітко аргументовані.

Вся історія податкової політики зводиться до пошуку ідеального рівня податкового навантаження. Для кожної країни має бути обґрунтована така величина податків у ВВП, яка б враховувала специфіку економічного становища. Широке розповсюдження при аналізі оптимального рівня податкового навантаження одержала теорія американського економіста А.Лаффера. на основі

емпіричних досліджень він довів, що результатом зниження податків стає економічне зростання і збільшення державних фінансових ресурсів.

Види податкової політики.

1) Дискреційна податкова політика – передбачає цілеспрямовану зміну державних видатків, податків з метою зміни обсягу національного виробництва, контролю над інфляцією і прискорення рівня економічного зростання. Дискреційна податкова політика залежить від рішень уряду з метою зміни структури податкової системи. Основними знаряддями дискреційної податкової політики є: зміни ставок оподаткування, а також пільгове оподаткування.

Особливе місце в дискреційній податковій політиці посідає тимчасове скорочення ставок податків з метою запобігання скороченню використовуваного доходу та стрімкому падінню економіки країни у глибоку рецесію. Зміну ставок оподаткування можна застосовувати як для стимулювання економіки, так і для її стримування, адже при зміні ставок податків спостерігається реакція з боку споживача. Зниження податків поширюється на все населення, заохочуючи видатки на споживчі товари, що, водночас, стимулює економічне зростання. І навпаки, підвищення ставок податків супроводжується зменшенням видатків населення на споживчі товари, що призводить до гальмування економічного зростання.

2) Недискреційна податкова політика – передбачає використання внутрішніх автоматичних стабілізаторів (податків, системи державної допомоги), які діють не залежно від заходів, що вживають органи влади. В умовах рецесії могутні автоматичні сили протидіють спаду економіки, а в умовах інфляції – підвищенню рівня цін. Автоматичні стабілізатори діють через автоматичні зміни у податкових надходженнях, допомоги з безробіття, соціальну допомогу та інші трансферти. Податкова система багатьох країн характеризується прогресивним оподаткуванням фізичних та юридичних осіб, якому властиве зростання податкових ставок у разі збільшення доходів. Якщо доходи зменшуються, відповідно знижуються і податкові надходження. Тобто, принцип дії автоматичних стабілізаторів полягає в тому, що у випадку зростання національного продукту зростають чисті податкові надходження (різниця між

загальними податковими надходженнями і сумою трансфертів з бюджету) і, навпаки, при зниженні національного виробництва, чисті податкові надходження до бюджету зменшуються.

Однак, автоматичні стабілізатори здатні лише частково згладжувати циклічні коливання в економіці країни, протидіяти безробіттю та інфляційним процесам. З'ясування того, як боротися з ними, належить до важливих завдань дискреційної податкової політики.

Проблема формування ефективної податкової політики – одна з найактуальніших у період становлення в Україні ринкових відносин та інтегрування вітчизняної економіки у міжнародний простір. Розв'язання цієї проблеми має здійснюватися шляхом вивчення, аналізу і творчого осмислення як наявної в країні законодавчої бази, так і здобутого у світі досвіду у сфері оподаткування, у напрямі запровадження такої податкової політики, яка б гарантувала або хоча б не гальмувала розвиток економіки.

Податкова політика вважатиметься ефективною за наявності двох умов:

- коли фінансово забезпечується виконання функцій держави;
- коли достатньо повно виконуються основні принципи оподаткування.

Податкова політика на практиці реалізується через податкову систему держави.

Питання для самоконтролю

1. Розкрити економічну сутність податків та їх значення у регулювання соціально-економічних процесів у державі.
2. Охарактеризувати функції податків, їх взаємозв'язок та відмінність.
3. За якими ознаками (критеріями) прийнято класифікувати податки? Чому?
4. Види податкової політики держави: ефективність їх реалізації.

РОЗДІЛ 11. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ВІДТВОРЕННЯ.

Тема 21. Суть та форми суспільного продукту в процесі відтворення.

1. *Суспільне виробництво і відтворення.*
2. *Національний продукт і його результат в процесі відтворення. Методи вимірювання ВВП і ВВП та потоку доходів та витрат.*
3. *Споживання, заощадження: гранична схильність до споживання і до заощадження*

1. Суспільне виробництво і відтворення.

Суспільне виробництво може існувати лише завдяки відтворенню.

Відтворення – це процес виробництва, який постійно повторюється і поновлюється. Проте, щоб відтворення здійснилося слід постійно мати наявності усі фактори виробництва. До факторів виробництва, як відомо, відносять засоби виробництва (капітал, земля), і робочу силу (праця). Головним фактором виробництва в продуктивних силах суспільства є робоча сила, тому процес відтворення робочої сили полягає в тому, що працівник має постійно відтворювати свою робочу силу, поновлювати її через особисте споживання, відтворювати у зміні поколінь працівників. Процес відтворення засобів виробництва не може здійснюватись без оновлення машин, обладнання, споруд, додаткових внесків капіталу в землю, без постійного поновлення запасів сировини, матеріалів, палива, енергії тощо.

Для повторення виробництва слід не просто забезпечити наявність нових засобів виробництва і робочої сили, а здійснити їх сполучення у визначених кількісних пропорціях. Це є передумова безперебійного відтворення, рівноваги суспільного виробництва. Постійне відтворення робочої сили та засобів виробництва означає відтворення продуктивних сил. Водночас відтворюються і відповідні економічні відносини, тобто відбувається відтворення всієї економічної системи. Розрізняють два види відтворення: просте і розширене.

При простому відтворенні обсяги суспільного продукту у кожному наступному циклі виробництва залишаються незмінними, відповідно, кількісно не зростають і фактори виробництва. Весь додатковий продукт використовується на особисте споживання, тобто відсутній фонд накопичення.

При розширеному відтворенні масштаби суспільного продукту зростають. Джерелом розширення виробництва стає додатковий продукт, частину якого створює фонд нагромадження, що використовується для розширення засобів виробництва і робочої сили.

Існують пропорції або умови реалізації сукупного продукту при простому і розширеному виробництві. Все суспільне виробництво поділяється на два підрозділи: перший включає галузі, що виробляють засоби виробництва; другий – галузі, що виробляють предмети споживання. Тому між різними частинами сукупного продукту повинні існувати суворі пропорції (співвідношення). У цьому запорука рівноваги суспільного виробництва.

I підрозділ: $400c + 100v + 100m = 600$

II підрозділ: $200c + 50v + 50m = 300$

Умови реалізації при простому відтворенні:

- 1) чистий продукт першого підрозділу повинен дорівнювати матеріальним витратам другого підрозділу: $I(v+m) = IIc$;
- 2) сукупний продукт першого підрозділу повинен дорівнювати сумі матеріальних витрат першого і другого підрозділів: $I(c+v+m) = Ic + IIc$;
- 3) сукупний продукт другого підрозділу повинен дорівнювати сумі чистого прибутку першого і другого підрозділів: $II(c+v+m) = I(v+m) + II(v+m)$.

Умови реалізації (пропорції) сукупного продукту при розширеному відтворенні:

- 1) чистий продукт першого підрозділу повинен перевищувати фонд заміщення другого підрозділу: $I(v+m) > IIc$;
- 2) сукупний продукт першого підрозділу повинен перевищувати вартість фондів заміщення першого і другого підрозділів: $I(c+v+m) > Ic + IIc$;
- 3) вартість сукупного продукту другого підрозділу повинна бути меншою від вартості чистого продукту в обох підрозділах:
 $II(c+v+m) < I(v+m) + II(v+m)$.

Відтворення в економічній системі відбуваються в безперервному русі доходів, ресурсів, витрат та продуктів. Цей безперервний рух називають кругообігом доходів, ресурсів, продуктів:

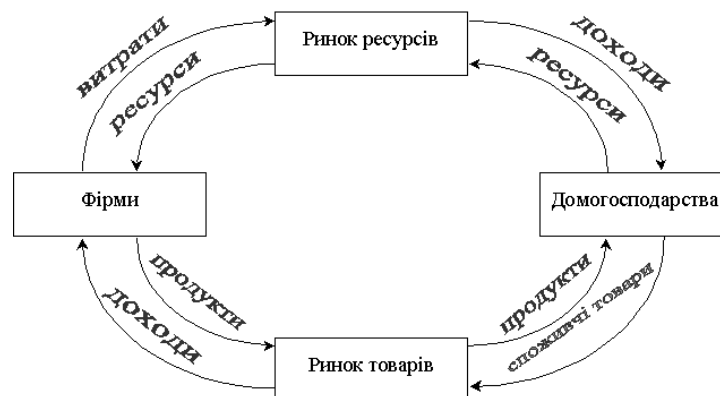

Схема. Кругообіг ресурсів, продуктів і доходів замкнутої економічної системи.

Проти часової стрілки іде потік ресурсів і продуктів, по часовій стрілці – потік витрат і доходів.

2. Національний продукт і його результат в процесі відтворення. Методи вимірювання ВВП і ВВП та потоку доходів та витрат.

Результатом суспільного виробництва є суспільний продукт – сума усіх споживчих вартостей, створених у суспільстві за певний період часу (рік) складає валовий або сукупний суспільний продукт (ВСП або ССП). У склад ССП входять різноманітні матеріальні і нематеріальні блага та послуги. Вони створюються в матеріальному і нематеріальному виробництві та сфері послуг. ССП визначається у грошовому (вартісному) виразі. Як вартість сукупний продукт поділяється на три частини: фонд заміщення, фонд споживання, фонд нагромадження.

Фонд заміщення – це стара перенесена вартість втілена в суспільному продукті. Використовується для заміни зношених засобів виробництва, застосовується у виробничому споживанні.

Фонд споживання – це частина нової доданої вартості суспільного продукту, яка використовується для особистого споживання населення.

Фонд нагромадження – це частина доданої вартості, втіленої в суспільному продукті, яка використовується для розширення суспільного виробництва шляхом збільшення кількості засобів виробництва і предметів споживання.

Як споживчі вартості фонд заміщення існує у вигляді засобів виробництва, фонд споживання – у вигляді предметів споживання, а фонд нагромадження – як у вигляді засобів виробництва, так і предметів споживання. Тому ССП має такий вигляд:

$$ССП(ВСП) = \Phi_3 + \Phi_C + \Phi_H (c + v + m).$$

Сучасна економічна теорія вивчає багато форм національного продукту: ССП(ВСП), ВВП/ВВП, ЧНП, НД. Основними параметрами оцінки результатів національного виробництва є ВВП та ВВП.

Внутрішній валовий продукт – це валова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених з усіх розміщених в країні факторів виробництва, незалежно від того кому вони належать.

Внутрішній національний продукт – це ринкова вартість кінцевих благ матеріального і нематеріального виробництва, які створюються ресурсами даної нації як на території самої країни так і за її межами.

ВВП дорівнює ВВП за мінусом чистого експорту. У статистичному облікові одних країн застосовується ВВП, в інших ВВП. Розрізняють реальний та номінальний ВВП.

Номінальний ВВП обчислюється в поточних цінах, реальний ВВП обчислюється з урахуванням рівня інфляції. Номінальний ВВП може змінюватися внаслідок таких причин:

- ✓ за рахунок зростання виробництва кінцевих товарів та послуг;
- ✓ за рахунок зростання цін;
- ✓ одночасно за рахунок першого і другого.

Якщо розраховувати співвідношення між реальним та номінальним ВВП, то одержують показник, який називається дефлятором ВВП.

Дефлятор – це такий ціновий індекс, який вимірює зміни цін від одного року до другого року:

$$I_{\text{цін}} = \frac{\text{Рівень цін поточного року}}{\text{Рівень цін базисного року}} \cdot 100\% \quad \text{або} \quad I_{\text{цін}} = \frac{P_1 - P_2}{P_2} \cdot 100\%,$$

де P_1 – рівень цін поточного року P_2 – рівень цін базисного року

Реальний ВВП буде дорівнювати: $\text{Реальний ВВП} = \frac{\text{Номінальний ВВП}}{\text{Дефлятор}}$.

Визначення рівня ВВП пов'язано з вирішенням проблеми подвійного рахунку у ВВП. Існує два методи усунення подвійного рахунку. Перший метод пов'язаний із виключенням з складу ВВП вартості усіх проміжних товарів і підрахунку лише кінцевих товарів та послуг. Другий метод називається методом додаткової вартості, в якому відповідно оцінюється приріст вартості,

який забезпечує кожен виробничий процес по відношенню до ресурсів, одержаних з минулих ланок виробництва.

Таким чином, при підрахунку ВВП, щоб запобігти подвійному рахунку необхідно до складу ВВП включати тільки додаткові вартості, вироблені кожним виробництвом:

1. Вівцеферма	60	60
2. Виробництво тканин	100	100-60=40
3. Пошив костюма	125	125-100=25
4. Оптовий продаж	185	185-125=60
5. Роздрібна торгівля	250	250-185=65
Разом:	720	

Існують два методи виміру ВВП:

- ✓ перший означає вимір ВВП як суму всіх витрат, необхідних для того, щоб вилучити на ринку весь обсяг виробництва. Це підхід по визначенню ВВП по сумі витрат;
- ✓ другий підхід передбачає вимір ВВП по сумі доходів, одержаних в процесі виробництва ВВП.

ВВП можна визначити як шляхом підрахунку усіх витрат, так і шляхом підрахунку усіх доходів. Обсяг усіх витрат і сума усіх доходів повинні бути рівними.

ВВП по сумі витрат		ВВП по сумі доходів	
1. Споживчі витрати	<i>c</i>	1. Амортизаційні відрахування	<i>A</i>
2. Інвестиційні витрати	<i>i</i>	2. Непрямі податки	<i>T</i>
3. Державні закупки	<i>Q</i>	3. Заробітна плата	<i>W</i>
4. Чистий експорт	<i>Xm</i>	4. Рента	<i>R</i>
		5. Процент	<i>r</i>
		6. Дивіденд	<i>q</i>
		7. Прибуток виробництва	<i>P</i>
		8. Нерозподілений прибуток виробництва	<i>H.P.</i>
ВВП=ВВП			

$$\text{ЧНП} = \text{ВВП} - A$$

$$\text{НД} = \text{ЧНП} - T$$

Споживчі витрати включають витрати домашніх господарств на предмети споживання, як довгострокового користування, так і на товари постійного споживання, а також споживчі витрати на послуги.

Інвестиційні витрати. В поняття інвестиційних витрат входять: всі кінцеві покупки машин та устаткування, все будівництво, зміни в запасах і ресурсах. Ці три компоненти об'єднуються назвою **валові внутрішні інвестиції**. Існує також поняття **чисті інвестиції** – це інвестиції, які ідуть на нагромадження речового капіталу, вони відрізняються від валових на величину амортизаційних відрахувань.

Державні закупки – це витрати, які включають всі державні асигнування як центральних, так і місцевих органів влади на закупівлю продукції підприємств, на придбання ресурсів.

Чистий експорт – це різниця між експортом і імпортом.

3. Споживання, заощадження: гранична схильність до споживання і до заощадження.

З проблемою споживання і заощадження пов'язують поняття чистого продукту або чистого доходу. Як відомо, чистий продукт ділиться на фонд споживання та фонд нагромадження.

Фонд споживання – це частина чистого продукту, що використовується для особистих потреб населення.

Фонд нагромадження – це частина доходу, яка залишається після сплати податків і не використовується для придбання споживчих товарів.

Заощадження – це потенційне джерело інвестицій. Існують фактори, які впливають на рівень споживання та рівень заощадження:

- ✓ загальний рівень багатства;
- ✓ рівень цін;
- ✓ податки і банківські проценти;
- ✓ очікування споживача.

В економічній теорії існують поняття гранична схильність до споживання і гранична схильність до заощадження. Це поняття відображає ступінь змін споживчих витрат при однозначних змінах доходів. Граничну схильність до споживання можна визначити відношенням:

$$MPC = \frac{\text{Зміна в споживанні}}{\text{Зміна в доходах}}.$$

Граничну схильність до заощадження можна визначити відношенням:

$$MPS = \frac{\text{Зміна в заощадженні}}{\text{Зміна в доходах}}.$$

$$MPS + MPC = 1$$

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте економічну сутність суспільного виробництва.
2. Охарактеризуйте суспільне відтворення.
3. Що таке валовий внутрішній продукт?
4. Розкрийте суть споживання і заощадження.

Тема 22. Економічні цикли і економічні кризи.

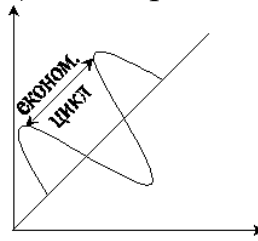
1. *Поняття економічного циклу і економічної кризи, їх суть, структура і причини.*
2. *Економічний занепад та форми його прояву.*
 - 2.1. *Безробіття, суть, види та форми.*
 - 2.2. *Інфляція, суть, причини і темпи інфляції.*

1. Поняття економічного циклу і економічної кризи, їх суть, структура і причини.

Ринкова економіка характеризується циклічністю розвитку.

Циклічність – це коливання ринкової економіки, коли зростання виробництва змінюється його падінням, а підвищення ділової активності – її зниженням. Цикл являється постійною динамічною характеристикою ринкової економіки. Це її форма руху та розвитку. Основу економічного циклу складають періодично виникаючі економічні кризи. Економічна криза характеризується перш за все:

- 1) перевиробництвом або недовиробництвом товарів порівняно з платоспроможним попитом;
- 2) скороченням обсягів виробництва;
- 3) зростанням безробіття і скороченням номінальної заробітної плати;
- 4) масовим банкрутством промислових, торгових і банківських форм;
- 5) зростанням темпів інфляції;
- 6) потрясінням кредитної системи.

Рух виробництва від однієї економічної кризи до іншої називається **економічним циклом**. Економічний цикл складається з чотирьох фаз:

- 1) фаза падання (криза);
- 2) депресія;
- 3) поживлення;
- 4) підйом (пік).

Для кожної фази циклу характерні свої риси.

Так, **фаза падіння** характеризується скороченням виробництва, інвестицій, попиту, подає обсяг як виробництва, так і продажу, зростають витрати виробництва, безробіття, збільшуються темпи інфляції.

Депресія характеризується відстоєм виробництва. Тільки починаються прояви відновлення ділової активності, зберігаються рівні безробіття, зменшуються темпи інфляції, сукупний попит постійний.

Поживлення характеризується незначним піднесенням виробництва, зростає попит на активні елементи виробництва, на засоби виробництва, на засоби споживання, на робочу силу і, відповідно, попит на товари споживання, зростає заробітна плата.

Підйом характеризується повним використанням виробничих потужностей, повною зайнятістю.

Загальна тривалість циклу вимірюється часом (рік). За тривалістю цикли поділяються на короткі (малі) – 3-4 роки, середні – 7-10 років та великі (довгі) –

30-50 років. Перша економічна криза сталася у 1825 році. Потім 1854-55, 1885, 1901-03, 1929-33, 1982, 1992.

З початку 90-х років українська економіка увійшла у глибоку економічну кризу. Криза нашої економіки має багато спільного з тими економічними явищами, які проявляються у будь-якій економіці, яка знаходиться на стадії падіння, але разом з тим криза, яка охопила економіку України має свої специфічні риси:

- 1) перехід від централізовано-планової економіки до сучасної ринкової супроводжується негативними наслідками економічної політики;
- 2) падіння виробництва супроводжується не скороченням рівня цін, а навпаки – їх зростанням, а також зростанням витрат виробництва;
- 3) для економіки України характерне недовиробництво товарів та послуг.

2. Економічний занепад та форми його прояву.

2.1. Безробіття, суть, види та форми.

Економічний занепад проявляється зростанням безробіття і зростанням темпів інфляції. Саме стан зайнятості населення являється основою індикатора національної економіки. в ньому відображається те, як в суспільстві використовуються ресурси праці. Світовий досвід свідчить про неможливість досягнення повної зайнятості. Основними рисами, які характеризують стан зайнятості можна назвати:

- 1) економічно активне населення;
- 2) економічно неактивне населення;
- 3) зайняте населення;
- 4) безробітне населення;

До економічно активного населення відносяться особи віком від 16 до 60 років. Економічно активне населення включає як працюючих, так і тих, хто навчається, а також безробітних. До економічно активного населення відносяться пенсіонери, домогосподарці, особи, які вибули із складу робочої сили (хворі, інваліди).

Зайняте населення – це люди, які мають роботу і яка приносить їм дохід в грошовій формі.

Безробітні – це люди, які не мають роботи, але можуть працювати, тобто **безробіття** – це стан ринку робочої сили переважає попит на неї.

Існують такі види безробіття: фрикційне, структурне, циклічне.

Фрикційне безробіття – це такий стан, коли працівник знаходиться “між роботами”. Фрикційне безробіття вважається бажаним і неминучим, так як працівник шукає більш продуктивну і більш високооплачувану роботу.

Фрикційне безробіття переростає в **структурне безробіття**, яке пов’язане із змінами у стані продуктивних сил суспільства. Через ці зміни попит на деякі професії зменшується або зникає, але зростає попит на найбільш потрібні професії. Структурне безробіття має переважно вимушений і більш тривалий характер.

Циклічне безробіття – це звільнення робочої сили, викликане загальний спадом виробництва, тобто тією фазою циклу, яка пов’язана з кризовими явищами.

Враховуючи особливості трьох видів безробіття, можна констатувати, що повна зайнятість не означає абсолютної відсутності безробіття. Сутність фрикційного і структурного виробництва складають природний рівень інфляції. Сучасна економічна теорія визначає величину норми природного безробіття – 5-6%. Кожна країна може визначити рівень безробіття за такою формулою:

$$P_{\text{безр.}} = \frac{\text{Безробітні}}{\text{Зайнята робоча сила}} \cdot 100\%$$

Американський економіст Оуен математично визначив відношення між рівнем безробіття і відставанням обсягу ВВП. Це відношення називається законом Оуена, який показує, що якщо фактичний рівень безробіття перевищує природний на 1%, то відставання обсягу ВВП буде складати 2,5%.

2.2. Інфляція, суть, причини і темпи інфляції.

Інфляція – це процес знецінення грошей (паперових), який супроводжується зростанням цін в результаті перевантаження сфери обігу грошовою масою незабезпеченою матеріальними цінностями.

Ціни на товари та послуги не являються незмінними. В різні періоди часу вони можуть як зростати, так і знижуватися. Саме інфляція відображає зростання загального рівня цін в економіці, і це зростання визначається за допомогою індексу цін, який, як правило, вимірюється зміною індексу споживчих цін. Індекс споживчих цін обумовлює середню вартість ринкового кошика споживчих товарів та послуг. До складу ринкового кошика входять продовольчі товари, промислові товари, транспортні та медичні послуги, плата за навчання та інше. Індекс цін визначається наступною формулою:

$$I_{\text{цін}} = \frac{P_1}{P_2} \cdot 100\%, \text{ де}$$

$I_{\text{цін}}$ – індекс цін або рівень інфляції,

P_1 – ціни споживчого кошика поточного періоду,

P_2 – ціна споживчого кошика базового періоду.

Для визначення темпів інфляції існує наступна формула:

$$\Pi = \frac{P_1 - P_2}{P_2} \cdot 100\%, \text{ де}$$

Π – це темп інфляції,

P_1 – середній рівень цін поточного року,

P_2 – середній рівень цін базового року.

Переповнення сфери обігу зайвими грошима або знецінення грошей відбувається через наступні причини:

- 1) грошова емісія, яка не забезпечена товарною масою;
- 2) надлишкова кредитна емісія;
- 3) зростання бюджетного дефіциту і державного боргу;
- 4) диспропорції у народному господарстві та інші причини.

Сучасна економічна теорія розрізняє інфляцію попиту і інфляцію витрат.

Інфляція попиту виникає в умовах надлишкового сукупного попиту. Попит стає надлишковим тоді, коли виробництво не може відреагувати на його зростання збільшенням обсягів виробництва або збільшенням ВВП. Основні причини інфляційного попиту:

- 1) зростання попиту на засоби виробництва в умовах повної завантаженості виробничих потужностей;
- 2) зростання доходів населення;
- 3) розширення державних замовлень, витрат на військові нужди і соціальні витрати.

Інфляція витрат виникає із збільшенням витрат виробництва і із зменшенням сукупної пропозиції. Найважливіший фактор інфляційних витрат – підвищення номінальної заробітної плати і підвищення цін на енергоносії.

Інфляція є результатом порушення макроекономічної рівноваги, водночас вона сама породжує низку соціальних і економічних проблем і веде до наступних наслідків:

- 1) знецінення заощаджень;
- 2) зниження рівня поточного споживання;
- 3) зниження рівня допродуктивної діяльності;
- 4) послаблення майнової рівності;
- 5) веде до гальмування економічного розвитку.

Гострота наслідків інфляції залежить від її рівня. Інфляція може бути повзучою, галопуючою і гіперінфляцією. **Повзуча інфляція** – це невелика (природна) інфляція, яка ще знаходиться під контролем держави. **Галопуюча інфляція** – це наростаюча інфляція, що загрожує вийти з під контроль, її показник значно перевищує 10% на рік. **Гіперінфляція** – це інфляційний процес, який не піддається ніякому регулюванню, це економічна катастрофа для будь-якої країни. Приріст грошової маси досягає 1000% і більше. Вірною ознакою гіперінфляції є те, що гроші перестають виконувати свої функції, а зростають елементи натурального обміну (бартеру). В цей період населення намагається позбавитися від грошей, що веде до нового витка інфляції.

Інфляція в Україні почалася на початку 90-х років. Водночас це була і інфляція попиту, і інфляція витрат. Фактори, що її зумовили можна поділити на дві групи: ті, що породжують інфляцію попиту (скорочення обсягів виробництва, дефіцит торгівельного і платіжного балансів, дефіцит державного бюджету, грошова і кредитна емісія) та ті, що обумовлюють інфляцію витрат (підвищення цін на сировину та енергоносії, зростання цін на продукцію підприємств-монополістів, зростання заробітної плати без зростання її продуктивності).

Будь-які антиінфляційні заходи може здійснювати лише держава. Ці заходи бувають стабілізаційними і компенсаційними. До стабілізаційних заходів відносять:

- 1) встановлення рівноваги попиту і пропозиції шляхом лібералізації цін, при цьому маса грошей повинна відповідати масі товарів;
- 2) проведення дефляції, тобто вилучення зайвих грошей з обігу;
- 3) нарощування товарної маси за рахунок розвитку виробництва;
- 4) скорочення державних витрат і встановлення рівноважного державного бюджету;
- 5) жорстке регулювання грошової емісії.

Компенсаційні заходи включають перш за все індексацію доходів у відповідності із зростанням цін. Всі первинні доходи населення повинні підвищуватися в такому ж темпі як і ціни.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність циклічності у економіці.
2. Охарактеризуйте цикли розвитку економіки.
3. Що таке безробіття?
4. Розкрийте суть інфляції попиту.

Тема 23. Економічне зростання.

1. *Суть, вимір і типи економічного зростання.*
2. *Фактори і показники економічного зростання.*

1. Суть, вимір і типи економічного зростання.

Розвиток суспільного виробництва передбачає економічне зростання. Економічне зростання означає кількісні та якісні зміни в виробництві і зростання суспільного продукту. Економічне зростання вимірюється двома взаємозв'язаними способами:

- 1) збільшення реального валового національного продукту за певний період часу (рік);
- 2) збільшення ВВП на душу населення за певний період часу.

Економічне зростання є важливою метою суспільства, тому що лише на його основі можна досягти економічного та соціального прогресу. Критеріями визначення економічного зростання служить:

- 1) збільшення додаткового продукту як джерела розвитку економіки;
- 2) розширення виробництва;
- 3) розвиток науки і культури;
- 4) збільшення добробуту населення.

Кількісне і якісне зростання характеризують два типи економічного зростання: екстенсивний та інтенсивний.

Екстенсивний тип – це таке зростання, яке здійснюється завдяки кількісному збільшенню факторів виробництва при збереженні старої технології і технічної бази. Це означає, що обсяг суспільного продукту зростає за рахунок:

- 1) зростання кількості робочої сили;
- 2) розширення використання природних ресурсів;
- 3) збільшення основних і оборотних фондів;
- 4) зростання частки фонду нагромадження в національному доході за рахунок зменшення фонду споживання.

В умовах повністю застосованого екстенсивного економічного зростання ефективність суспільного виробництва не збільшується, продуктивність праці не зростає.

Інтенсивний тип – це таке економічне зростання, яке ґрунтується виключно на підвищенні ефективності суспільного виробництва, зростанні продуктивності суспільної праці. При цьому обсяг суспільного виробництва зростає за рахунок:

- 34) застосування більш прогресивної і продуктивної техніки і технології;
- 35) зростанні продуктивності суспільної праці;
- 36) підвищення кваліфікації працівників та зменшення їх кількості;
- 37) підвищення ефективності застосування природних і матеріальних ресурсів, застосування нових, більш ефективних предметів праці;
- 38) поліпшення організації виробництва, застосування більш раціональних форм господарювання.

Але, слід мати на увазі, що в реальному житті екстенсивний і інтенсивний типи економічного зростання не існують в чистому вигляді, вони переплітаються. Тому для ринкової економіки характерні переважно екстенсивний чи інтенсивний тип економічного зростання.

2. Фактори і показники економічного зростання.

Економічне зростання можна визначити за допомогою системи взаємопов'язаних показників, які відображають зміни результатів виробництва і його факторів. В умовах ринкової економіки для забезпечення виробництва товарів та послуг, як відомо, необхідні три фактори виробництва (земля, капітал, праця), таким чином, сукупний продукт виявляється функцією цих трьох факторів:

$$Q=f(KLM).$$

Важливим показником економічного зростання є продуктивність праці, тобто відношення обсягу продукту до витрат живої праці:

$$\Pi = \frac{Q}{L}.$$

Другим показником є фондовіддача – це відношення обсягу продукції до витрат основних фондів або капіталу:

$$\Phi = \frac{Q}{K}.$$

Оберненим показником фондовіддачі є фондомісткість, тобто відношення обсягів фондів основного капіталу до обсягу продукції:

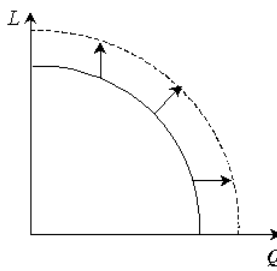
$$\Phi_{\text{містк}} = \frac{K}{Q}.$$

Важливим показником економічного зростання є також показник продуктивності природних ресурсів, який відображає відношення обсягу продукту до витрат природних ресурсів.

Економічна теорія виділяє ряд факторів зростання, які впливають на систему показників. До цих факторів відносять:

- 1) кількість та якість природних ресурсів;
- 2) кількість та якість трудових ресурсів;
- 3) обсяг основного капіталу;
- 4) рівень технології (рівень НТП).

Всі ці фактори економічного зростання взаємопов'язані. Щоб передбачити цю взаємодію, необхідно знову роздивитися криву виробничих можливостей. Так, наприклад, збільшення кількості і якості трудових ресурсів приведе до зміщення кривої виробничих можливостей вправо. Виходячи із факторів економічного зростання, економіка країни повинна повністю реалізувати свій виробничий потенціал.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте суть вимір і типи економічного зростання.
2. Охарактеризуйте екстенсивний тип.
3. Що таке фактори економічного зростання?
4. Наведіть приклад показників економічного зростання.

РОЗДІЛ 12. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО. ФОРМИ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Тема 24. Світове господарство.

1. *Сутність світового господарства і етапи його розвитку.*
2. *Національні та інтернаціональні фактори економічного розвитку.*
3. *Економічна інтеграція як якісно новий етап інтернаціоналізації господарського життя.*

1. Сутність світового господарства і етапи його розвитку.

Світове або всесвітнє господарство являє собою сукупність національних економік і особливої сфери суспільно-виробничих зв'язків, що виходять за територіальні межі окремих країн. В сучасних умовах економічна замкнутість національних господарств є не лише нераціональною, а й практично неможливою. Тенденція дедалі більшої взаємозалежності національних економік до підвищення ролі зовнішніх факторів у процесі відтворення в тій чи іншій країні стала загальною. Таким чином, поняття світового господарства не можна зводити до простої суми національних економік. Не меншою мірою його суть визначається тим універсальним зв'язком між національними господарствами, який забезпечує їхню реальну єдність на основі міжнародного поділу праці, науково-технічної і виробничої кооперації, міжнародної торгівлі, валютних і кредитних відносин, тобто міжнародних економічних відносин.

Міжнародні економічні відносини являють собою систему господарських відносин між різними країнами світу. Важливими елементами цієї системи є міжнародне науково-технічне і виробниче співробітництво, вивіз капіталу і міжнародний кредит, світова торгівля, міграція робочої сили і міжнародні валютні відносини. В даній системі всі її елементи тісно пов'язані, взаємопереплетені і впливають один на одного.

Отже, міжнародні економічні відносини обслуговують взаємодію національних економік, що виходять у світове господарство і, тим самим, забезпечують його єдність. Міжнародні економічні відносини, що визначають суть світового господарства похідні і залежать від економічних відносин, що складаються на національних рівнях. Міжнародні економічні відносини визначаються рівнем зрілості продуктивних сил і виробничих відносин у різних національних господарствах і обумовлюються особливостями економічної політики тієї чи іншої держави. Наприклад, зміни конкуренції на світовому ринку товарів будь-якої країни пов'язані з підвищенням або зниженням курсу її валюти, переведенням капіталу з більш пільговим податковим законодавством, відхиленням товаропотоків, викликаних митними бар'єрами, а також, багато в чому визначаються кредитно-грошовою, фінансовою, податковою політикою на національному рівні.

Світове господарство склалося на початку ХХ т.. у результаті тривалого історичного процесу, багатовікової еволюції продуктивних сил, поглиблення міжнародного поділу праці, поступового і неухильного включення економік у

загальну систему світових господарських зв'язків, що стало наслідком розвитку суспільного виробництва.

Історично первинною формою міжнародних економічних відносин була світова торгівля. Ця форма переважала в епоху капіталізму вільної конкуренції, але процес формування світового ринку одержав новий імпульс у середині XIX

т.. в умовах промислового перевороту, що явилось імпульсом для розширення т. о господарських зв'язків. У міру розвитку масового виробництва світовий ринок став переростати у світове господарство, що означало висування на перший план замість, переважно, торгових відносин виробничих зв'язків, в основі яких лежав вивіз капіталу і на основі поглибленого міжнародного поділу праці. Утворення спочатку світового ринку, а потім і світового господарства означали кінець національної відособленості країн хоча б у галузі економіки.

На початку XX т.. світове господарство поділилося на два табори – світове капіталістичне господарство, яке було засноване на приватній власності на засоби виробництва і світове соціалістичне господарство, засноване на державній власності, утворюючи адміністративно-командну систему, яка проіснувала до початку 90-х т.. XX т..

На початку 90-х т.. XX т.. світове господарство набуло нової форми – без ідеологічних перепон. Тому на сучасному етапі світове господарство можна поділити на країни з розвинутою економікою, країни перехідної економіки, нові індустріальні країни (НІК), країни ОПЕК (нафтодобувні) і країни, що розвиваються.

2. Національні та інтернаціональні фактори економічного розвитку.

Система міжнародних економічних відносин формується на основі інтернаціоналізації продуктивних сил, яка в свою чергу виростає з міжнародного поділу праці. Суть міжнародного поділу праці полягає у єдності двох процесів – розчленування і об'єднання виробництва, відособлення і спеціалізації різних видів трудової діяльності в їх взаємодії. Міжнародний поділ праці здійснюється з метою підвищення ефективності виробництва, економії витрат суспільної праці, раціонального розміщення продуктивних сил. Спочатку визначальним фактором міжнародного поділу праці були природні фактори, а саме відмінності між країнами, наявності природних ресурсів, ґрунтово-кліматичні умови, географічне положення, розміри території і трудові ресурси. Але у другій половині XX ст. в умовах НТР головним фактором формування міжнародного поділу праці став НТП, рівень розвитку продуктивних сил у різних країн, стан їх науки і техніки. Зменшення значення природних і географічних факторів особливо очевидне на прикладі Японії і нових індустріальних країн (Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру, Гонконгу). Міжнародна спеціалізація цих країн практично не пов'язана з наявністю у них природних ресурсів.

Другим напрямком впливу НТР на міжнародний поділ праці стало обмеження можливості окремих країн створити багатогалузеві національні промислові комплекси. Сьогодні номенклатура продукції, особливо промислових галузей, настільки велика, що жодна країна не зможе забезпечити

економічно вигідне виробництво всієї цієї номенклатури. Тому досвід багатьох країн світу показує, що найефективнішою є концентрація зусиль на створенні спеціалізованих галузей виробництва, органічно вписаних у систему міжнародного поділу праці.

Зворотною стороною міжнародного поділу праці є міжнародне науково-технічне і виробниче співробітництво – кооперація. Так, сьогодні найважливішими напрямками внутрігалузевого поділу праці стає спеціалізація не за кінцевою продукцією, а за комплектуючими виробами (деталі, вузли і т.д.). Науково-технічна революція доповнила промислову кооперацію науково-технічним і виробничим співробітництвом, тобто різноманітними формами діяльності в галузі виробництва, прикладної науки, техніки, торгівлі, технічного обслуговування та в інших сферах.

3.Економічна інтеграція як якісно новий етап інтернаціоналізації господарського життя.

Якісно новим етапом інтернаціоналізації господарського життя є економічна інтеграція. Вона передбачає зближення і взаємопереплетення національних економік, проведення узгодженої державної економічної політики. Інтеграційні тенденції є природним процесом, який впливає із об'єктивних потреб міжнародного поділу праці й науково-технічного прогресу.

Сутність економічної інтеграції полягає в наступному:

- 1) міждержавне регулювання економічних процесів;
- 2) поступове формування замість більш або менш залежних один від одного національних народно-господарських комплексів, регіонального господарського комплексу і загальною структурою відтворення;
- 3) усунення адміністративних і економічних бар'єрів перешкоджаючих вільному рухові товарів, робочої сили і фінансових ресурсів у межах регіону;
- 4) зближення внутрішніх економічних умов у державах, які беруть участь у інтеграційних об'єднаннях.

Основні види інтеграційних об'єднань:

- 1) зона вільної торгівлі (країни-учасниці обмежуються відміною митних бар'єрів у взаємній торгівлі);
- 2) митний союз (вільне переміщення товарів і послуг в середині угруповання доповнює єдиний митний тариф стосовно до третіх країн);
- 3) загальний ринок (ліквідуються бар'єри між країнами не тільки у взаємній торгівлі, а й для переміщення робочої сили і капіталу);
- 4) економічний союз (передбачає на доповнення до всіх перелічених вище інтеграційних заходів проведення державами-учасницями єдиної економічної політики, створення системи міждержавного регулювання соціально-економічних процесів, які відбуваються в регіоні).

Історично першою і найбільш поширеною формою економічної інтеграції стало Європейське економічне співтовариство, яке виникло в 1957 р. шляхом об'єднання шести західноєвропейських країн (Бельгії, Голландії, Італії, Люксембургу, Франції, ФРН). Пізніше до них приєднались Англія, Данія, Греція, Ірландія, Іспанія і Португалія. В основі співтовариства знаходиться митний союз, згідно якого відмінені будь-які обмеження на торгівлю

промисловими товарами і сформований єдиний митний бар'єр для захисту спільного ринку від конкурентів. Національні економіки країн-учасниць ЄЕС спираються на спільний ринок, поглиблюється економічна інтеграція. ЄЕС перетворився в головний центр міжнародної торгівлі. На його долю приходить понад $\frac{1}{3}$ обсягу світової торгівлі. Країни-учасниці ЄЕС експортують товари в 3,6 раз більше ніж США і в 3,8 рази більше ніж Японія. ВВП досягає $\frac{3}{4}$ ВВП США і вдвічі перевищує ВВП Японії.

У 1991 р. країни ЄЕС уклали угоду, яка була підтримана на національних референдумах усіх країн співтовариства. Вона вступила в дію з 1 листопада 1993 р. так утворилось велике міждержавне об'єднання типу конфедерації – Європейський Союз, а ЄЕС припинило своє існування.

ЄС був задуманий як єдиний внутрішній ринок товарів, капіталів, послуг і робочої сили, економічний і фінансовий союз, який проводить єдину зовнішню політику і політику у галузі безпеки. Громадяни держав-членів союзу мають “європейське громадянство”, тобто свободу вільного пересування по усіх цих країнах, право не лише жити в будь-якій з них, а бути там обраним до місцевих органів влади. В перспективі передбачається розширення складу учасників ЄС. На вступ до нього сьогодні претендують Швеція, Фінляндія, Австрія, Норвегія, Чехія, Угорщина, Польща та ін.

Євросоюз – не єдиний приклад регіональної інтеграції. Сьогодні у світі нараховується близько 15 регіональних економічних об'єднань. Найвідомішими з них є Асоціація держав Південно-східної Азії (АСЕАН), Латиноамериканська асоціація інтеграції (ЛАІ), Північноамериканське інтеграційне об'єднання та ін.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте суть світового господарства.
2. Охарактеризуйте міжнародні економічні відносини.
3. Що таке національні та інтернаціональні фактори економічного розвитку?
4. Наведіть приклад якісно нового етапу інтернаціоналізації господарського життя.

Тема 25. Форми міжнародних економічних відносин.

1. *Форми міжнародних економічних відносин.*
2. *Міжнародні валютні відносини і їх значення.*
3. *Проблеми інтеграції України в світове господарство.*
4. *Економічні аспекти глобальних проблем сучасності.*

1. Форми міжнародних економічних відносин.

Міжнародні економічні відносини (МЕВ) – це відносини між окремими країнами, їх регіональними об'єднаннями, а також окремими підприємствами в системі світового господарства. В основі розвитку МЕВ знаходиться міжнародний поділ праці. Це процес відособлення різних видів трудової діяльності на міжнародному рівні.

Міжнародні економічні відносини виступають в наступних формах:

- 1) **міжнародна торгівля** – це товарно-грошові відносини купівлі-продажу продуктів матеріального виробництва. Міжнародна торгівля – це сукупність зовнішньої торгівлі усіх країн світу. Участь країн в міжнародній торгівлі будується на принципі порівняльних переваг тієї чи іншої країни у виробництві якого-небудь товару;
- 2) **міжнародне виробниче співробітництво** – це форма МЕВ, яка виникає у сфері матеріального виробництва на основі міжнародного поділу праці з приводу речових виробів. Напрямами цього співробітництва виступають сировинне виробництво, енергетичне, сфера переробного виробництва, агропромислове співробітництво;
- 3) **міжнародні фінансово-кредитні відносини** – це відносини між суб'єктами світового господарства з приводу міжнародної міграції капіталів в товарній або грошовій формі з метою отримання їхніми власниками підприємницького прибутку або позичкового проценту
- 4) **міжнародне науково-технічне співробітництво** – це форма міжнародних економічних відносин, яка являє собою систему економічних зв'язків у сфері перетину науки, техніки, виробництва, надання послуг, торгівлі і існує на основі спільних закріплених у міжнародних економічних договорах і угодах;
- 5) **міжнародні валютні відносини** виникають з приводу проведення обмінних операцій з грошми різних країн для здійснення міжнародних розрахунків;
- 6) **міжнародні трудові відносини** – це відносини, які виникають з приводу використання трудових ресурсів. Перелив трудових ресурсів з однієї країни в іншу, перерозподіл їх між ланками світового господарства є міграція робочої сили
- 7) **міжнародна торгівля послугами** – це система міжнародних відносин, де основним товаром виступають різні види послуг – фінансові, професійні, культурні, міжнародний туризм та ін.

2. Міжнародні валютні відносини і їх значення.

3. Кожна країна має свою національну валюту. Термін “валюта” вживають у таких значеннях:

- ✓ грошова одиниця країни (національна валюта);
- ✓ грошові знаки іноземних держав, які використовуються в міжнародних розрахунках.

4. У процесі поглиблення міжнародного поділу праці та розвитку економічних зв'язків між країнами відбувається інтеграція національних грошових і валютних відносин. Функціональні відмінності між ними поступово зникають, розвивається світова валютна система.

5. Елементами світової валютної системи є:

1. **Міжнародна ліквідність** – це сукупність усіх платіжних інструментів, які можуть бути використані в міжнародних розрахунках. Їх утворюють золото і кредитні гроші. **Валютний курс** – це кількісне співвідношення обміну однієї національної грошової одиниці на грошові одиниці інших країн. Розрізняють фіксовані (тверді) і плаваючі (гнучкі) валютні курси.

2. **Валютний ринок** – це економічний механізм, який забезпечує купівлю та продаж окремих валют, формування валютних курсів. Існує три групи суб'єктів валютного ринку:

- а) фірми, організації та окремі особи, які займаються зовнішньо-економічною діяльністю;
- б) комерційні банківські установи, які забезпечують валютне обслуговування зовнішніх зв'язків;
- в) державні установи, основне місце серед яких займають центральні (національні) банки.

6. Валютні ринки поділяються на національні, регіональні і міжнародні.

7. Міжнародна валютна система пройшла тривалу еволюцію. За останні сто років вона існувала в таких системах: золотого стандарту, золотодоларового стандарту і плаваючих курсів.

8. Система золотого стандарту сформувалась у другій половині XIX ст. (1867р.) і проіснувала до 30-х рр. XX ст. Основними рисами системи золотого стандарту були:

- 1) наявність фіксованих валютних курсів;
- 2) встановлення певного золотого вмісту в національних валютах;
- 3) підтримка країнами жорсткого співвідношення між своїми запасами золота і кількістю грошей в обігу;
- 4) вільний експорт та імпорт золота.

9. Система золотого стандарту мала певні переваги: стабільні валютні курси сприяли зниженню невизначеності та ризику в міжнародних відносинах, це стимулювало міжнародну торгівлю; крім того ця система автоматично, без втручання держави, долала дефіцити платіжного балансу за рахунок міграції золота. Водночас золотий стандарт мав і недоліки. Найбільший з них – це те, що окремі країни були позбавлені можливостей проведення незалежної державної політики. Якщо якась країна збільшувала паперову емісію грошей, то реакцією на її інфляційне знецінення були відплив золота за кордон і зменшення золотих запасів. Ще одним недоліком є те,

що золотий стандарт може існувати доти, доки один з учасників не вичерпає своїх золотих запасів. Система золотого стандарту почала руйнуватись під час першої світової війни, а Велика депресія 30-х рр. Остаточо призвела до краху цієї системи.

10. **Система золотодоларового стандарту** почала своє існування після підписання угоди на міжнародній конференції у Бретон-Вуді. Система золотодоларового стандарту є системою регульованих і пов'язаних між собою валютних курсів. На цій конференції було створено і Міжнародний валютний фонд (МВФ), який взяв на себе функцію управління Бретон-Вудською системою.

11. Принципи функціонування Бретон-Вудської системи:

- 1) основними інструментами міжнародних розрахунків є золото і американський долар;
- 2) кожна країна зобов'язалася зберігати курс своєї валюти відносно будь-якої іншої, причому курси національних валют твердо фіксуються щодо американського долара і їх ринкове відхилення не може перевищувати 1%;
- 3) якщо країна не утримувала свій валютний курс або мала дефіцит платіжного балансу, угодою дозволялося здійснювати девальвацію, але не більше 10%;
- 4) купівлю-продаж золота здійснювали тільки центральні (національні) банки за фіксованими цінами (\$35 за 1 унцію золота). Долар прирівнювався також до золота фіксовано: \$1=0,888 г золота.

12. Бретон-Вудська система проіснувала до початку 70-х рр. На зміну Бретон-Вудській системі прийшла досить складна **система плаваючих курсів** або Ямайська валютна система (1976р.).

Основні положення Ямайської валютної системи:

- 1) у сфері міжнародних валютних відносин повна демонетизація золота і ліквідація офіційної ціни на золото. Золото стає звичайним товаром, ціна його на світовому ринку визначається під впливом попиту пропозиції;
- 2) нова валютна система була заснована на кількох ключових валютах, але основне місце в ній відіграє американський долар;
- 3) обмін валют відбувається за плаваючими курсами;
- 4) кожна країна сама обирає валютний курс, який заборонено виражати в золотому еквіваленті;
- 5) важливе місце в новій валютній системі займають міжнародні гроші SDR (special drawing rights, спеціальні права запозичення) – це колективна грошова одиниця МВФ і Євровалюта, що функціонує у межах Європейського Союзу.

13. Основні міжнародні валютно-фінансові організації – Міжнародний валютний Фонд (МВФ), Світовий банк, Європейський банк реконструкцій та розвитку (ЄБРР).

3. Проблеми інтеграції України в світове господарство.

Україна як молода, суверена держава не має достатнього досвіду налагодження економічних зв'язків з країнами світу. Це пояснюється передусім тим, що вона не мала змоги набуття такого досвіду у складі СРСР. Світові економічні зв'язки необхідні Україні для того, щоб швидше подолати глибоку

економічну кризу, для стабільного і швидкого розвитку продуктивних сил і зростання на цій основі життєвого рівня населення. Україна робить перші кроки на шляху до входження у світове господарство. Цьому сприяє створення відповідної правової бази, прийняття відповідних законів: “Про зовнішньоекономічну діяльність в Україні”, “Про створення експортно-імпортного банку”, “Про іноземні інвестиції” та ін.

Об’єктивними причинами, що перешкоджають входженню України як повноправного партнера у світове господарство є:

- 1) низька конкурентоспроможність її продукції на світовому ринку;
- 2) переважання в експорті України паливно-сировинної групи;
- 3) низька частка нових видів машин і обладнання за своїми технічними характеристиками та об’єктів інтелектуальної власності;
- 4) незначна частка в експорті товарів, які виготовляються відповідно до договорів про міжнародну спеціалізацію та кооперування виробництва;
- 5) значне зростання частки бартерних операцій у зовнішньоекономічній діяльності та всередині країни;
- 6) слабе заохочення іноземних інвесторів;
- 7) недосконалий митний контроль.

Але в сучасній Україні існують всі передумови для інтеграції в світове господарство:

- 1) наявність промислових, сировинних і водних ресурсів, чорноземів, що дає змогу повністю забезпечити населення продуктами харчування;
- 2) потенційна здатність кадрів до висококваліфікованої і наукової праці, яка може бути реалізована за рахунок активізації стимулів до праці;
- 3) вигідне географічне положення: вихід до моря, сприятливий клімат тощо.

4. Економічні аспекти глобальних проблем сучасності.

Проблеми, які мають загальнопланетарний характер, зачіпають життєво важливі питання всіх країн і народів, називаються глобальними. Глобальні проблеми дуже суперечливі і різноманітні, проте їх можна звести в три основні групи взаємовідносин.

До першої групи відносяться проблеми взаємовідносин між країнами по питанню війни і миру, роззброєння і економічного розвитку; до другої групи проблем економічні проблеми сучасного народонаселення, боротьби з бідністю і голодом, хворобами тощо; до третьої групи належать проблеми, які виникають між людиною і природою.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте форми міжнародних економічних відносин.
2. Розкрийте суть валютних відносин.
3. Що таке система плаваючих курсів?
4. Наведіть приклад проблем інтеграції України в світове господарство.

Економічна теорія [Текст]: конспект лекцій для здобувачів освітньо-професійного рівня фаховий молодший бакалавр усіх спеціальностей/уклад. В.І. Пиц. – Ковель: ВСП «КПЕФК Луцького НТУ», 2022. – 124 с.

Комп'ютерний набір
Редактор

В.І. Пиц
В. Костюхіна

Підп. до друку 2022р.
Формат 60х84/16. Папір офс. Гарнітура Таймс.
Ум. Друк. Арк. ____ . Обл.-вид.арк. ____.
Тираж ____ прим. Зам. 1.

Редакційно видавничий відділ
Луцького національного технічного університету
43018 м. Луцьк, вул. Львівська, 75.
Друк – ВСП «КПЕФК Луцького НТУ»

